BX3070
.H71

10.4.'99.

Library of the Theological Seminary,

PRINCETON, N. J.

Division BX3070

Section .H71

Shelf .... Number ....

12 ...NER
...DWAY,
... YORK

GESCHIEDENIS

DER

BROEDERENKERK

TE

GRONINGEN.

EENE BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER HERVORMING EN DER ROOMSCHGEZINDE GEMEENTE IN DEZE STAD.

DOOR

P. HOFSTEDE DE GROOT,

Hoogleeraar te Groningen.

TE GRONINGEN, BIJ

J. OOMKENS,

1832.

VOORREDE.

Tweederlei is het doel, Geachte Lezer! hetwelk ik mij bij het schrijven van dit boekje heb voorgesteld. Eensdeels wilde ik de merkwaardige geschiedenis verhalen van de Broederenkerk, die, na groot verval en menigerlei verwisseling van bestemming, nu, uit haren bouwvalligen toestand schooner opgetrokken, voor de Roomsche eeredienst wordt ingerigt, en daardoor de belangstelling van de inwoners dezer Stad en Provincie zeer tot zich trekt. Anderendeels stelde ik mij voor, de redenen duidelijk te maken, waarom dit gebouw zoo dikwijls voor verschillende eerediensten is gebruikt geworden, vooral waarom hetzelve in de zestiende eeuw aan de Roomschgezinden is afgenomen en nu aan hen teruggegeven. Er zijn toch onder onze Stad- en Landgenooten, die verlangen dit te hooren: te meer daar de afstand van deze kerk aan de Roomsche gemeente een oud verschil van denkbeelden heeft vernieuwd en men eenigen vindt, die meenen, dat onze Voorouders in de zestiende eeuw den Roomschgezinden groot onregt hebben aangedaan, met hun deze kerk bene-

vens al de overige geestelijke gestichten en goederen te ontnemen; anderen, die oordeelen, dat de tegenwoordige Regering den Hervormden stof tot klagen geeft, door deze, hun toebehoorende kerk, aan de Roomsche gemeente af te staan. Bij de fakkel der geschiedenis wilde ik beide handelwijzen in het licht stellen en regtvaardigen. Juist, dat ik van ganscher harte het Protestantismus, dat is, het beginsel van onderzoek, vrijheid en verdraagzaamheid ben toegedaan, verpligt mij tot volkomene onpartijdigheid. Moge de waarheid, die men hier zal vinden, strekken tot bevordering van duidelijke kennis en Christelijke liefde.

Het is mij een aangename pligt, hier nog openlijk te betuigen, dat ik, behalve aan andere verdienstelijke mannen, veel dank verschuldigd ben aan den, onder het afdrukken van dit werk, overledenen Heer R. K. DRIESSEN, *en aan deszelfs opvolger, als Archivarius van deze Provincie,* Mr. H. O. FEITH, *als ook aan den Heer* R. LOHMAN, *Secretaris der Stad, welke Heeren my door vriendelyke mededeeling van oorspronkelyke stukken en zeldzaam voorkomende werken in staat gesteld hebben, eenige volledigheid aan myn verhaal te geven en hetzelve tevens tot eene bijdrage voor de wetenschap te maken.*

GESCHIEDENIS

DER

BROEDERENKERK.

In de geschiedenis der menschheid en beschaving zijn weinig zulke schoone bladzijden, als die, welke den alouden kerkelijken toestand van *Groningen* verhalen. De dageraad der verlichting brak hier aan, toen op de landen van rondsomme nog middeneeuwsche duisternis rustte: er was hier vrijheid van geest bij de Kerkelijken en bij het Volk, terwijl men elders vreemde gewetens-overheersching diende: matiging en verdraagzaamheid, toen verschil van godsdienstbegrippen bijna overal den teugel der driften verscheurde. Met welgevallen luisteren wij naar het verhaal der Geschiedenis: zij schijnt somtijds eene lofrede te houden.

Belangrijkheid en schoonheid ontbreken ook geenszins aan dat gedeelte van de kerkelijke geschiedenis dezer Stad, 't welk de verschillende bestemming, aan de Broederenkerk gegeven, in het licht stelt. Zij deelde, meer dan alle andere gebouwen, in iedere merkwaardige gebeurtenis, welke hier voorviel. De verlichting drong tot haar door, toen zij nog als kloosterkerk den Franciskaner Monniken diende. Het doorwerken der Hervorming deed haar daarop in dertig jaren (van 1566 tot 1594) vijfmaal van bestemming veranderen. De twee volgende eeuwen behoorde zij aan de kweekschool der wetenschappen. En nu is zij het juist weder, die aan de Roomschgezinden wordt afgestaan.

EERSTE HOOFDSTUK.

De Broederenkerk eene kloosterkerk ten dienste der Franciskaner Monniken: tot aan het jaar 1566.

De naam van het gebouw, welks geschiedenis wij willen verhalen, is *Broederenkerk*, omdat het oorspronkelijk de kerk is van een klooster der *Mindere Broeders* of Franciskaner Monniken.

De stichter dezer Monniken orde was FRANS VAN ASSISI, die sedert 1207 met grooten ijver in *Italië* een godsdienstig gezelschap bijeenbragt, 't welk een waarlijk Apostolisch leven zoude voeren. Naar zijnen naam werden de leden *Franciskanen* geheeten. Hij zelf noemde hen liever uit ootmoed, in tegenoverstelling van andere Monniken, *Mindere Broeders*. Verscheiden Pausen keurden het plan goed, en spoedig verbreidde zich de nieuwe orde door alle landen van de Westersche Christenheid. Wanneer zij haar klooster te dezer stede gesticht hebbe, is ons tot dusverre onbekend gebleven. De eerste melding, die wij er in de oude geschiedenis van gevonden hebben, is van den jare 1253, toen hetzelve als een sterk steenen ge-

bouw in een burgeroorlog voor een gedeelte der Stedelingen tot een punt van verdediging verstrekte (1). Waarschijnlijk was het eerst kort te voren gebouwd. Ten minsten het klooster dezer orde te *Utrecht* is eerst een weinig vroeger, in 1246, gesticht: dat te *Deventer* veel later in 1335, en dat te *Leeuwarden* niet voor 1473 (2).

Zeer weinig is ons over den oudsten toestand van dit klooster overgebleven. Alleen weten wij, dat het bestond uit de gebouwen, die rondom het Broêrenkerkhof liggen, en tegenwoordig, behalve de kerk, beneden voornamelijk voor de Latijnsche Scholen en boven voor de boekerij der Hoogeschool zijn ingerigt. De ruimte, die nu kerkhof is, was voorheen eene binnenplaats van het klooster. Het kerkhof lag aan de Noordzijde der kerk, ongeveer waar nu de Broêrstraat, de Bursegang en een gedeelte der Pedelswoning ligt (3). De kerk was geheel in den smaak der kloosterkerken gebouwd en met een spits torentje boven het begin van het koor voorzien. Zij was de oudste en grootste der kloosterkerken in deze Stad en door de Roomsche Pausen met vele voorregten en aflaten begiftigd (4).

In deze kerk werd meer goed zaad voor het eeuwige leven uitgestrooid, dan in vele andere bedehuizen. Het blijkt toch uit deze en gene bijzonderheid, die ons in het voorbijgaan in de geschiedenis van *Groningen* wordt medegedeeld, dat de Franciskaner Monniken, die hier predikten, nog al eenige verlichte en zuivere godsdienstkennis bezaten, en sommigen

van hen niet aarzelden dezelve openlijk aan den dag te brengen. Zoo lezen wij van JOHANNES BRUGMAN, die in het midden der vijftiende eeuw bloeide, een man van een streng en onberispelijk leven, en vol ijver, om het volk te onderrigten. Vrij uit bestrafte hij het zedebederf van alle standen, den wellust en de brasserij der Geestelijkheid, de onregtvaardigheid der Overheden, de gierigheid en inhaligheid der Monniken en de ontelbare zonden des Volks. Alsof hij door een hooger geest werd aangeblazen verkondigde hij Gods toorn, toekomende straffen, binnen- en buitenlandsche oorlogen en onvermijdelijke rampen. En zoo naauwkeurig voorzeide hij, naar men verhaalt, wat eene halve eeuw later gebeurde, dat hij door de nakomelingen voor een Profeet werd gehouden (5).

Kort na hem, in 1469, drong een ander Franciskaner, HENDRIK STUURMAN, bij den Raad der Stad op de zedeverbetering der Bedelmonniken aan. Hij toonde hunne verbastering en bewerkte, dat er uit de burgers eene Commissie van vier personen benoemd werd, om het opzigt over hen te houden (6).

In het begin der volgende eeuw was er in dit zelfde klooster nog een oude Monnik, TILEMAN SPENGERBERG of SPANGENBERG genoemd, die door meer dan één gezegde merkwaardig is geworden. Een burger der Stad, HANS LUDEKE geheeten, klaagde hem in de biecht over zijne gemoedsbezwaren omtrent eenige menschelijke overleveringen. Hij antwoordde, dat men veel over die zaak behoorde te zeggen, doch niet vrij was, dewijl men in gevaar kwam, door de waarheid te

zeggen: maar dat hij, om kort te gaan, de zaak dus moest begrijpen: »Christus was voor ons gestorven, Hij alleen was onze Zaligmaker, op Hem moest men alleen vertrouwen; alle andere dingen, aflaten en soortgelijke, waren niet dan beuzelingen, waarop men niets moest achten." Zoo sprak hij in de biecht ook tot anderen. Zelfs verhaalt men, dat hij eens aan vrienden en geburen gezegd had: »Spoedig zou de godsdienst, die toen stand hield, in de grootste verachting komen. Dan zouden de Priesters en Monniken, wegens hunne boosheid, gierigheid, onreinigheden en gruwelen, uit kerken en kloosters geworpen worden en overal moeten rondzwerven, en eene andere ware godsdienst zou er worden gehuldigd. Want God zou de geheel bedorvene zeden dier menschen niet langer dragen, vooral omdat zij niet één woord van het Evangelie leerden en buitendien een leven leidden, zoo als geen Heidensch mensch betaamde" (7).

De redenen van de opgeklaarde denkwijze en de vrijmoedigheid dezer Kloosterlingen zijn niet moeijelijk op te sporen. Over het geheel waren de Monniken veel minder vrij en verlicht dan de Wereldgeestelijken. Doch de Franciskanen maakten hierop eene uitzondering. Onder hen werden ten allen tijde en in alle landen de meeste mannen gevonden, die een helder inzigt in de leer des Evangelies bezaten en van ijver brandden, om de gebreken van hunnen tijd te verbeteren. Zelfs zonderde zich eene aanzienlijke afdeeling dezer orde onder den naam van *Geestelijken* of *IJveraars* van de overigen af, voer hevig uit tegen

het verval der kerk en voorzeide eene volmaaktere toekomst: echter niet zonder veel dweeperij en overdrijving. Intusschen behoorde het Groningsche klooster althans in de vijftiende eeuw tot die afdeeling niet: maar tot eene andere, haar meest nabij komende, welker leden, in tegenoverstelling van de overigen, die *Vrolijken* heeteden, *Naauwgezetten* genoemd werden (8).

Eene andere oorzaak van het licht, dat in dit klooster scheen, lag in den gelukkigen toestand der vrijheid en der beschaving te *Groningen*. Vele uitwendige omstandigheden liepen zamen, om de aloude bewoners van deze Stad en Provincie, die even gelijk alle hunne naburen vrijheid en onafhankelijkheid boven alles beminden, deze groote goederen eerst in burgerlijke en staatkundige betrekkingen en daarna in alle andere opzigten te doen verkrijgen. Zij bleven gewoonlijk bevrijd van den overlast van vreemde veroveraars. De afgelegenheid van dit gewest deed het misschien veelal gelukkig vergeten zijn. Naar de Stad *Groningen* leidde slechts één in alle jaargetijden bruikbare weg, die over den hondsrug door *Haren* en *Helpen*. Aan de overige zijden was zij ongenaakbaar door onafgegraven veen, moeras en spoedig onder water gezette lage landen. Naburige geestelijke en wereldlijke Vorsten konden deze streken wel eens eenige jaren, doch nooit langdurig beheerschen. En deden zij het al in naam, dan was het nogtans onder zoo vele beperkingen, dat zij inderdaad genoegzaam niets hadden te bevelen. De inwendige twisten

en oorlogen, hoe schadelijk in vele opzigten, hadden het voordeel, dat zij de jeugdige kracht des volks weldadig oefenden, en de magt van Adel, Geestelijkheid en Burgerij in gelukkig evenwigt hielden. Vroeger dan elders werden zij hier ook geëindigd. Toen *Oost-* en *Westfriesland* nog door den oorlog van allen tegen allen verwoest werden, waren hier, vooral sedert 1428, heilzame verbonden opgerigt, waarbij de Stad en de verschillende Gemeenebesten, die in deze Provincie bestonden, beloofden, in onderlingen vrede te leven, elkander in nood bij te staan, en het regt in plaats van willekeur en geweld te doen heerschen. Het drukkend en verbrijzelend juk van het leenstelsel, heeft men hier, zoo ver de Geschiedenis reikt, nooit gedragen. De heerlijke regten waren niet aan adellijke geboorte, maar aan den grond verbonden, en konden derhalve door rijke menschen van geringere afkomst worden aangekocht. En waagde het iemand, deze regten op den duur te misbruiken, dan bood de Geestelijkheid, welker magt in de middeneeuwen voor het volk dikwijls heilzaam was, een' gelukkigen tegenstand. De verschillende partijen onder de Aanzienlijken, vooral de Schieringers en Vetkoopers, hadden de hulp der Burgerij noodig, om zich staande te houden. Daardoor werd deze nog meer verheven en klom zij, meest in de Stad, tot een hoogen trap van eer, magt en welvaart. Van hare verheffing kenmerkt zich de bloei van het nieuwere Europa. De koophandel, voor welken de Stad zoo gunstig gelegen is, breidde zich uit. Op den vruchtbaren grond ging door de

zorg van den onafhankelijken boer de landbouw gelukkig voort. Wegen werden aangelegd, vaarten gegraven, zee en rivieren bedijkt, nieuwe landerijen en veenen ontgonnen. Ongeveer gelijktijdig met de Zwitsers, maakte men hier, het eerste onder de hedendaagsche volken, oorspronkelijke wetten, die naar den landaard ingerigt en voor die eeuwe zeer goed waren (9).

Zoo groot was de bloei van dit gewest reeds in het begin der vijftiende eeuw. Het kon niet anders, of het toen over Europa opgaande licht der wetenschappen moest hier hartelijk worden toegejuicht en met blijdschap opgevangen. Vele uitnemende scholen verrezen, om het te bewaren en verder te verbreiden. Onder dezelve telt men buiten de Stad vooral de zoogenaamde *Roode School* te *Bedum* en de kloosterschool in de Abtdij van *Adewerd*. Binnen dezelve de school van de St. Maartenskerk (nu het Provinciehuis) en die van de Broeders van het gemeene leven (nu het Militaire Ziekenhuis).

Van deze allen was de Adewerder school de beroemdste. Geloofwaardige tijdgenooten getuigen er van: »Toen (in de vijftiende eeuw) werd *Adewerd* »van een klooster als het ware eene Hoogeschool, »waarheen de Edelen en Geleerden uit geheel *Fries*»*land* zamenstroomden. En indien men een geleerd »man zocht, kon men hem te *Adewerd* vinden, of »zoo daar niet, dan nergens elders in geheel *Fries*»*land*." Onder de Geleerden, die hier toen bloeiden, zijn twee wereldberoemd geworden, JOHANNES WESSELS

GANSFORT en RUDOLF AGRICOLA. GANSFORT, geboren te *Groningen* 1420, overleden aldaar 1489, was een Godgeleerde van zulk eene wijd uitgebreide kunde, dat men hem in vreemde landen *het licht der wereld* noemde, en van zulk een helder inzigt in den geest des Christendoms, dat LUTHER, in 1522, ruim dertig jaren na zijn dood, eenige zijner schriften uitgaf, en in de voorrede betuigde: »Indien deze eerder door »mij gelezen ware, kon het mijnen vijanden toeschij- »nen, dat LUTHER al het zijne uit WESSELS genomen »had: zoo zeer is het één geest, die in beiden leeft. »Mijne vreugde en mijn moed klimmen. Nu twijfel »ik niet, of ik ook regt geleerd hebbe, nu die man, »ofschoon tijd, lucht- en landstreek en omstandighe- »den geheel verschillen, zoo sterk en zoo in alles en »dat bijna met dezelfde woorden met mij instemt." Wij hebben nog gedenkteekenen in onze Stad, die ons GANSFORT herinneren. Hij werd namelijk geboren in de Heerestraat in het huis tegenover de Caroli-weg, nu door den Heer Apotheker STRATINGH bewoond, waar op een witten steen in den gevel het wapen van zijn geslacht is uitgehouwen. Hij stierf in het Nonnenklooster, in 't welk hij zijne laatste jaren doorbragt (nu het Burger- of Roode-Weeshuis), en werd begraven op het koor der kerk aldaar (nu het Reventer genoemd), omstreeks ter plaatse, waar nog een groote steen met een Latijnsch inschrift ter zijner eere in den muur is gemetseld.

De tweede dezer groote mannen was RUDOLF AGRICOLA, geboren te *Baflo* 1443, overleden te *Heidel-*

berg 1485, een fijn kenner der Grieksch-Romeinsche oudheid, welke hij in *Italië* door de uit *Konstantinopel* gevlugte Grieken had leeren kennen. ERASMUS stelde hem boven alle letterkundigen, aan deze zijde der *Alpen* geboren, en de Duitschers, die hem, omdat hij eenigen tijd te *Heidelberg* Hoogleeraar geweest is, onder hunne landgenooten rekenen, plaatsen hem, als hersteller der wetenschappen in hun vaderland, naast hunnen onovertroffenen REUCHLIN. Een Italiaan maakte een Latijnsch grafschrift op hem, 't welk onze stadgenoot VAN HEYNINGEN BOSCH dus vertaalde:

De Vriesche morgenstar, waarop nog de eeuwen staren,
  RUDOLF AGRICOLA, ligt onder deze steen:
Athene's roem, gekroond met *Rome's* lauwerblâren,
  Heeft *Nederland* verdiend in dezen man alleen.

In de toonkunst en vele werktuigelijke kunsten was hij niet minder bedreven, dan in de wetenschappen, en *Groningen* bezit in het heerlijke orgel harer Groote kerk, het werk van zijne hand, een luisterrijk aandenken aan hem (10).

Hetgeen wij hier van de vrijheid, welvaart en verlichting, die in onze Stad en hare omstreken heerschten, verhaald hebben, benevens het vroeger gemelde omtrent den geest, die de Franciskaner orde bezielde, verklaren genoegzaam de vrijere denk- en handelwijze

van de bezitters der Broederenkerk. En nu zouden wij, indien wij slechts Chronijkmatig hare verschillende lotgevallen wilden opgeven, een ruim tijdvak kunnen overspringen. Want wij vinden vóor het midden der zestiende eeuw geene regtstreeksche melding weder van haar. Doch tot regt verstand van hetgeen dan aangaande haar gemeld wordt, is het noodig, dat wij uit *Groningens* geschiedenis van die eeuw het eene en andere hier mededeelen.

De in het stoffelijke en geestelijke zoo gelukkige toestand van deze Stad en Provincie had een' merkwaardigen invloed op de groote worsteling, die zij met geheel Europa in de zestiende eeuw moesten doorstaan. Dezelve betrof de verbetering der kerk. De overal toenemende verlichting deed vele gebreken in de leer, de eeredienst en het bestuur der kerk opmerken. Ieder was er van overtuigd en erkende het openlijk. Drie algemeene Kerkvergaderingen, te *Pisa*, te *Constans* en te *Bazel*, werden in de vijftiende eeuw zamengeroepen, om *eene hervorming der kerk in het hoofd en de leden*, zoo waren de eigene woorden, tot stand te brengen. Doch men nam geene afdoende middelen ter hand. Het bederf bleef heerschen. Het volk drong intusschen onophoudelijk op verbetering aan en sloeg hier en daar zelf de hand aan het werk. De meeste Vorsten en Geestelijken meenden belang bij het voortduren der gebreken te hebben en zochten alle hervorming te ontduiken. Zoo ontstond de worsteling van het volk, vooral in het Noordelijke Europa, dat verbetering der kerk verlangde, tegen de Vorsten

en Geestelijken, die de oude, hun voordeelige misbruiken wilden aanhouden. In het Noordelijke of Germaansche Europa won de geestdrift des volks den strijd en kwam de hervorming der kerk tot stand. In het Zuidelijke of Latijnsche behield de magt van Vorsten en Geestelijken de overhand en bleef het bij het oude.

Ook in de kerk van ons Vaderland en van dit gewest was groot bederf ingeslopen. In de vroegere eeuwen hadden hier zeer ergerlijke tooneelen van de hebzucht en woestheid der Geestelijken plaats gehad (11). Hoe de Franciskaner Monniken van het Groninger klooster naderhand over het zedebederf van alle standen, doch meest der Kerkelijken, klaagden, hebben wij reeds gehoord. Wat een Monnik van *Adewerd* over de brasserij, de dronkenschap en den wellust, ten tijde van sommige Abten aldaar, tot diep in het midden der zestiende eeuw toe, ons verhaalt, en vele andere getuigenissen van dien aard, gaan wij stilzwijgend voorbij (12). Alleen zeggen wij iets van de bulle van Paus GREGORIUS XII, waarbij hij, in 1408, over de twee en twintig Benedictijner kloosters van dit en de omliggende gewesten, wegens de groote zedeloosheid, die er heerschte, een' zekeren Monnik tot opzigter aanstelt. Naar 's Pausen verhaal gingen menschen uit de wereld met bijzitten en kinderen in die kloosters wonen, en durfden zij nogtans als wettig geordende Geestelijken de kerkdienst waarnemen; eerbare jonkvrouwen, die gaarne hare zielen aan God zouden opdragen, bleven in de wereld, vreezende, dat

zij, indien zij zich aan het kloosterlijke leven verbonden, eindelijk ook in den val mogten komen, en door de Prelaten, Monniken en Conversen van de gemelde kloosters, bedorven worden; Monniken en Nonnen woonden in dezelfde kloosters zamen en bragten dagen en nachten in slemperijen en dronkenschappen met elkander door; heiligschennis, wreedheid, hoererij en kindermoord was zeer gewoon; — doch wat het Hoofd der kerke hierover verhaalt, weigert mijne pen na te schrijven (13).

Deze ondeugden heerschten vooral in de kloosters, die, in plaats van, naar hunne oorspronkelijke inrigting, kweekscholen van deugd en godsvrucht te zijn, hunne bewoners meestal door werkeloosheid en weelderigheid geheel bedierven. Bij de toenemende beschaving werd al dit gebrekkige steeds duidelijker gezien. Sommige Monniken zelve erkenden het, gelijk de gemelde Mindere Broeders. De Wereldgeestelijken, van welke een groot aantal uit de school van GANSFORT was voortgekomen, ontveinsden het nog veel minder. De beschaafde Leeken kenden den geesel der Satire, met welken ERASMUS en HUTTEN de Monniken tuchtigden. En al de nijvere inwoners van deze landen hadden een' veel te grooten afkeer van het vadsige leven der Kloosterlingen, om zich niet te ergeren aan deze verkeerdheid en naar verbetering uit te zien (14).

Het verlangen naar afschaffing der misbruiken nam na 1517 hier nog sterker toe, door hetgeen in andere landen gebeurde. LUTHER had in *Duitschland* den aflaat aangegrepen; door de tegenspraak, die hij vond,

aangevuurd, dieper onderzocht naar den grond, waarop de Pauselijke magt steunde, en geenen kunnen vinden, dan aanmatiging. Door 's Pausen banbliksem getroffen, had hij de gehoorzaamheid aan hem opgezegd, en onder toejuiching van bijna geheel *Duitschland* eene vrije kerk gesticht. Genoegzaam ten zelfden tijde en op dezelfde wijze had ZWINGLI in *Zwitserland* de kerk beginnen te hervormen. Zijn bedrijf echter, als op een kleiner tooneel geschied, kreeg minderen naam dan dat van LUTHER. Dit alles werd in *Groningen* spoedig bekend, vooral door de nabijheid van *Oostfriesland.* Graaf EDZARD, die het regeerde, hield zich dikwijls in *Groningen* op, trok vrienden en leerlingen van GANSFORT, onder anderen JOHANNES AGRICOLA, RUDOLFS broeder, en GEORG APORTANUS, een Zwollenaar van geboorte, aan zijn hof, en beminde zelf de schriften van ERASMUS, LUTHER en ZWINGLI. Overal begunstigde hij licht en deugd, en de Geestelijken onder zijn gebied, die het Evangelie predikten, beschermde hij tegen de woede hunner dweepzuchtige ambtgenooten. Zoo werd door hem in *Oostfriesland* het eerst van alle Europesche Staten, sedert 1520, de Kerkhervorming gelukkig tot stand gebragt. De Groningers leerden nu in een naburig gewest eene gezuiverde kerk kennen, en konden de schriften der Duitsche en Zwitsersche Hervormers, die daar sedert 1519 openlijk verkocht werden, gemakkelijk verkrijgen (15). Zij verblijdden zich hierin en maakten er ijverig gebruik van. Buitensporigheden en onlusten, die elders plaats hadden, zag men hier even-

wel niet. Er was weinig verschil van meening. Bijna allen wilden op eene langzame wijze, zoo veel mogelijk zonder schokken en beroeringen, de misbruiken afschaffen en de kerk verbeteren.

Een treffend blijk geeft ons het beroemde gesprek over de godsdienst, 't welk in 1523 hier plaats had.

De Dominikaner Monniken, wier roeping het is, alle nieuwe leeringen te bestrijden en tegen het indringen der ketterij te waken, zochten ook te *Groningen* dezelve op te volgen. In de vorige eeuw had hun Voorlezer MATTHEUS GRABO, op de Kerkvergadering van *Constans*, tegen de nuttige en verlichte Broeders van het gemeene leven de vinnigste beschuldigingen ingebragt, die echter gelukkig daar geen' ingang vonden (16). Met leede oogen zagen zij nu ook ten tijde der Kerkhervorming de verlichting hand over hand toenemen. Ten einde dezelve tegen te gaan, noodigden zij allerlei personen uit, om op GREGORIUS dag van den jare 1523, in hun klooster (nu het Groene Weeshuis) naar de zeden dier eeuw, in een openlijk gesprek te redetwisten. Zij maakten eenige stellingen over de oppermagt van den Paus openbaar, welke zij bij die gelegenheid wilden verdedigen.

De voornaamste Geestelijke van *Groningen* ten dien tijde was WILLEM FREDERIKS, Pastoor aan de St. Maartenskerk. Hij was een gemeenzaam vriend van GANSFORT en AGRICOLA geweest en hield briefwisseling met ERASMUS, was een allervoortreffelijkst man en een vriend der vrijheid in kerk en staat. Door het ambt van *Persona*, 't welk hij bekleedde, had hij binnen

de Stad een bijna Bisschoppelijk gezag in het kerkelijke; en in staatszaken werd ook genoegzaam niets zonder hem gedaan. Deze man moedigde de Pastoren der Maartenskerk en den Rector der Maartensschool ten sterkste aan, om den strijd te beproeven. Zij deden het en bragten, onder andere, de volgende meeningen tegen de Dominikanen te berde: »Daar CHRISTUS, »door leer en voorbeeld, zich van wereldlijke waardighe- »den onthouden heeft, is een Geestelijke althans in zoo »verre tot dezelve onbekwaam, als hij een volgeling »van CHRISTUS wil zijn. — Eene wet (de Mozaische en »iedere andere) is volgens hare natuur niets dan eene »slavernij, het Evangelie niets dan vrijheid, waardoor »wij elkander slechts liefde verschuldigd zijn. — »Welk nieuw Apostel heeft mij gedwongen dagelijks »een zeker getal Psalmen en gebeden te prevelen, »terwijl CHRISTUS leert, dat men niet met vele woor- »den, gelijk de Heidenen doen, moet bidden? — De »zwaarste kerkelijke straf moet zijn de ban of de af- »snijding van de gemeente: CHRISTUS wil niet, dat de »zijnen hierin iets met het zwaard doen. — Feestda- »gen, door den Paus ingesteld, kan een *Groninger* »Pastoor voor zijne gemeente afschaffen, als hij ziet, »dat dit beter voor haar is. — Aan den Paus te »*Rome* zijn de *Groninger* schapen niet toevertrouwd. — »Oorspronkelijk is de Paus slechts Bisschop van *Rome* »en der omliggende kerken. — Waarom zoudt Gij hem »liever een oppergezag toeschrijven, dan den Bisschop »van *Alexandrië* of *Antiochië?* — CHRISTUS heeft »zijne Apostelen niet gemaakt tot Koningen, Land-

»voogden, Prinsen, Rabbijnen, dat is, Meesters, maar »tot dienaren. — Indien PETRUS zich de heerschappij »over de wereld had willen aanmatigen, zou hij aller »dienstknecht moeten geworden zijn." Bijbelplaatsen werden in menigte en doorgaans zeer gepast aangevoerd, om ieder dezer stellingen te bevestigen. Het blijkt er uit, dat GANSFORT hier eene uitnemende uitlegkundige school moet gesticht hebben. Van weerszijden werd alles met beleefdheid behandeld; evenwel, gelijk het met zulke twistgesprekken pleegt te zijn, zonder dat de een het den ander gewonnen gaf. De Voorzitter, LAURENS, Prior van het Dominikaner klooster, anders een winderig en trotsch mensch, stemde het gewigt van vele bewijzen toe, bedankte de aanwezenden voor hunne tegenwoordigheid en besloot het gesprek met eene spreuk van AUGUSTINUS: *De waarheid wordt door redetwisten onderzocht* (17).

Ik heb de denkbeelden van de Pastoren der Maartenskerk, met hunne eigene woorden en een weinig uitvoerig opgegeven, opdat men zou kunnen opmaken, welk eene leer, ten dien tijde, door de Geestelijken van de hoofdkerk, den volke werd medegedeeld. Want het spreekt van zelve, dat zij van den kansel niets konden leeren, hetwelk streed met hetgeen zij in dit openbaar gesprek hadden beleden. En waarom ook zouden zij veinzen? Zij bezaten het onwaardeerbare voorregt, naar hunne overtuiging te kunnen spreken. De Regering beschermde de vrijheid des geloofs. Die rustig en vreedzaam naar waarheid zochten, vonden bij haar heul en schut tegen de heerschzucht,

welke hen onder den schijn van godsdienstijver mogt aanvallen. De mindere plaatselijke Geestelijken had zij sinds lang hunne regten tegen de aanmatiging van uitheemsche Kerkvoogden helpen staande houden; en haar eigen oppertoezigt over de kerk onder haar gebied had zij steeds krachtig uitgeoefend (18). Slechts één minder bekend voorbeeld zal ik er van aanhalen. Toen de Stad in het jaar 1506 uitgeput en uitgeoorloogd was, stond er op het Stadshuis eene kist met aflaatsgeld, door den Kardinaal RAYMUNDUS vijf jaren vroeger bijeen verzameld. Zij moest met drie sleutelen geopend worden; de eene was bij den Bisschop aan *Utrecht*, de andere bij de Geestelijkheid van *Groningen* en de derde bij den Raad der Stad. Bovendien had de Paus ban en vloek gelegd op ieder, die haar zou aantasten. In dezen nood sloeg echter de Raad, zonder zich over den tegenstand der Geestelijken te bekommeren, de kist open en stilde met het geld de armen en krijgslieden (19). Met dezelfde kracht wist zij de Wederdoopers, die hier, gelijk in *Munster* en elders, onder den schijnheiligen ijver voor godsdienst en vrijheid, allerlei oproerige tooneelen poogden aan te rigten, te bedwingen en te verwijderen. Er bestaan nog wetten, door de Regering der Stad en door die der Ommelanden, in 1534, 1535, 1536 en vele latere jaren, tegen hen uitgevaardigd, welke op eene schoone wijze vastheid en mildheid vereenigen. In de eerste wordt geene straf bedreigd, door de lateren geldboete, verbanning en openbare tentoonstelling opgelegd, en eindelijk, zoo zij in het land te-

rugkomen, de dood door het zwaard (20). MENNO SIMONS echter, die de burgerlijke orde niet verstoorde, werd om zijne gevoelens niet gemoeid, en bleef hier verkeeren tot in 1543, toen een plakaat van Keizer KAREL hem uit al de Nederlandsche Gewesten bande. Doch het schoonste gedenkstuk van de wijsheid der Stadsregering in het bestuur der kerkelijke zaken blijft nog te vermelden. Het is eene kerkenorde, vóór 1536 tot stand gekomen. Den Predikanten, die het woord Gods in de Stad verkondigden, werd daarin bevolen, »het »regte en klare Evangelie Gods met uitlegging der »Schrift te prediken; zoodat een ieder er uit geleerd, »verbeterd en niet geërgerd werd. De eene Predikant »mogt den anderen niet schelden of op den predik-»stoel lasteren. Voor het volk behoorde niet gebragt »te worden, dan wat der zielen zaligheid betreft: »geenszins, wat betwistbaar, verward, onnoodig en »onvruchtbaar is. De in de Heilige Schrift gegronde »Christelijke leer moest onder het volk liefde en »Christelijke eendragt stichten. Niemand mogt on-»behoorlijk streven of schandelijk spreken tegen God »Almagtig, zijne gebenedeide Moeder en Gods Heili-»gen, tegen de zeven Sacramenten, plegtigheden en »dagelijksche dienst der Heilige kerk: maar ieder »zich gevoeglijk en eerlijk daarbij houden, ter tijd »toe dat het God van den hemel wilde gelieven, »dat te veranderen. — Die van den predikstoel of »door de biecht haat en nijd, tweedragt en oproer »onder het volk verwekte, zou uit de Stad verwe-»zen of anders naar willekeur gestraft worden" (21).

Ik heb niet noodig deze verdraagzame, ja liefderijke en geheel Christelijke verordening te prijzen. In dien tijd was zij nog geheel zonder voorbeeld: de woorden, *ter tijd toe, dat het God van den hemel wil gelieven, dat te veranderen*, drukken het beginsel van voortgaande volmaking uit, 't welk zelfs nu nog niet door alle Christenen wordt aangenomen. — Door denzelfden geest, als de Regering, werden de Predikers des Christendoms te dezer Stede geleid. Wij vinden althans niet, dat een hunner wegens overtreding der kerkenorde is gestraft. Van de Franciskanen, die in de Broederenkerk predikten, verwachten wij het reeds van zelve.

Alles, wat wij dusverre beschouwden, had vóór het jaar 1536 plaats. In hetzelve kwam eene verandering tot stand, die in de gevolgen zeer gewigtig werd. Stad en Lande van *Groningen* konden zich niet langer beschermen tegen de toenemende heerschzucht van den Gelderschen Hertog, die gedurende eenige jaren hun Beschutsheer geweest was, en besloten KAREL V, Keizer van *Duitschland*, Koning van *Spanje* en Heer van al de overige *Nederlanden*, met uitzondering van *Gelderland*, tot hunnen Beschermheer aan te nemen. Ofschoon zij het behoud van al hunne regten en vrijheden bedongen, zal hun deze stap toch veel gekost hebben. Want KAREL was onophoudelijk bedacht, om uit de puinhoopen der ver-

woeste vrijheid van Steden en Gewesten zijne eigene grootheid op te bouwen. Dit zag men elders gebeuren en moest men ook hier spoedig vreezen. Van de godsdienstvrijheid had hij, vooral uit staatkunde, een' grooten afkeer. Hij gaf plakaten tegen de hervorming, die, gelijk men zeide, meer met bloed, dan met inkt geschreven waren; en onder zijne regering zullen in de *Nederlanden* meer dan vijftigduizend menschen het zuiverder geloof met hun leven hebben geboet. Het begin der vervolging was tegen de Augustijner Monniken te *Antwerpen* gerigt. Daar was de aflaathandel aan Italiaansche kooplieden verpacht, die denzelven met de grootste onbeschaamdheid dreven. De Augustijners predikten onder groote toejuiching des volks tegen dit ergerlijk misbruik; weshalve hun klooster werd geslecht, zij zelve ten deele verjaagd, ten deele als ketters verbrand (22). De vlam der ketterij werd door het driftig straffen evenwel niet verdoofd, maar aangeblazen en alom verspreid. De Keizer vond steeds meer te martelen en te dooden, en aan de wegen en op de markten zag men overal rad en galg, schavot en brandstapel.

Al dit leed nogtans bereikte *Groningen* niet. Misschien was de afgelegenheid der Stad van *Brussel*, den zetel der Regering, haar voordeelig; misschien ontzag KAREL de vrijheidsliefde der inwoners, die hun' voormaligen Landsheer wegens deszelfs heerschzucht hadden verlaten en bij harde behandeling den nieuwgekozenen ook ligtelijk konden afvallen (23). Hoe het zij: de voorregten van Stad en Lande en de hier

heerschende vrijheid van godsdienst leed weinig schade. De uitnemende kerkenorde der Stad, ten tijde des Hertogs van Gelder gemaakt, werd in 1538 herhaald, en wederom, gelijk door de andere Geestelijken, zoo ook door de bezitters der Broederenkerk, onderschreven. Het goede zaad, door GANSFORT en zijne leerlingen gestrooid, droeg ongestoord de rijkste vruchten, en een heerlijke oogst van geleerde en brave mannen werd gewonnen. Slechts één uit dezen zullen wij noemen, REGNERUS PRAEDINIUS, geboren te *Winsum* 1508, overleden te *Groningen* 1559. Hij was Rector der Maartensschool, en behaalde in het onderwijzen der jeugd zulk eenen roem, dat hij de tweede CICERO werd genaamd en niet alleen uit de omliggende gewesten, maar ook uit *Spanje*, *Italië*, *Duitschland* en *Polen* jongelingen kwamen, die zijn onderrigt wenschten te genieten. Zijn graf is nog onder ons kenbaar. Hij werd ter aarde besteld nevens het pad, 't welk over het Groote Kerkhof op de deur der School (nu het Provinciehuis) aanliep, waar hij dikwijls op en neder wandelde. De nieuwe zark, met een passend inschrift in 1810 op hetzelve gelegd, is, bij de beplanting van het kerkhof in 1829, niet weggenomen. Eene er nevens geplaatste treurwilg doet het merkwaardig gedenkteeken nu nog meer in het oog vallen (24).

Heldere inzigten had deze man in de leer des Christendoms, en vrijmoedig maakte hij ze overal bekend. Door zijn toedoen ontstond hier reeds in 1550, het jaar, waarin KAREL, door een bloedig

plakaat, de verfoeijelijke inquisitie openlijk in de *Nederlanden* invoerde, eene afzonderlijke gemeente van Evangelischen of Hervormden. Haar Leeraar was FEITO RUARDI, een moedig en braaf man, wiens laatste mannelijke naneef, de Hoogleeraar JOHANNES RUARDI, hier in 1815 overleden is. Op het land waren verscheiden gemeenten, die het zuivere Christendom door hare Pastoren leerden kennen. Somtijds moesten deze echter door de vlugt hun leven voor 's Keizers plakaten redden (25).

In 1555 deed KAREL afstand van de regering ten behoeve van zijnen zoon FILIPS. Deze man, in *Spanje* geboren en door Monniken opgevoed, beviel den Nederlanderen reeds op den dag der inhuldiging niet. Van zijn' stroeven en stuggen gemoedsaard voorspelden zij zich weinig inschikkelijkheid, van zijn' trots en zijne heerschzucht geene eerbiediging hunner regten, van zijn dweepzuchtig bijgeloof geene vrijheid van godsdienst. De uitkomst regtvaardigde hunne vrees. Voor de geeselen van KAREL nam hij scorpioenen en kastijdde het arme volk ten bloede toe.

Door een zonderling geluk bleef *Groningen*, in het eerst, van zijne slagen nog meestal vrij. Er was wel onderdrukking en vervolging. De Rentmeester HIERONYMUS FREDERIKS, een zeer geacht man, die dikwijls Predikanten en andere Hervormden huisvestte, werd in 1557, dewijl hij zijn kind niet volgens de Roomsche gebruiken wilde laten doopen, bijna gebannen. Ook moest FEITO RUARDI, die meer algemeen bekend werd, nu en dan uit de Stad wijken. Over

het geheel echter was het hier, door de Christelijke gezindheid van Geestelijken en Overheden, zeer dragelijk gesteld. *Groningens* drie voornaamste Pastoren waren vrienden van het gezuiverd Evangelie. De eerste, RADING CONINCK, bevorderde met PRAEDINIUS deszelfs prediking. De tweede, STEVEN SYLVIUS, aan de Hervormde Hoogeschool te *Heidelberg*, in 1559, openlijk tot Doctor der Godgeleerdheid bevorderd, predikte in de Maartenskerk, zonder, ten einde zijn geweten niet te bezwaren, ooit de Mis te willen bedienen (26). De derde, JOHANNES ELST of EELST, verkondigde niet alleen zelf het zuivere Christendom, maar stelde ook, als hoofd der plaatselijke Geestelijkheid of Persona, en met bewilliging der beide oudste Burgemeesters, die over zulke dingen geraadpleegd moesten worden, in het naburige *Helpen* FEITO RUARDI tot Evangelischen Prediker aan, met last of ten minste vrijheid, om alle Pauselijke plegtigheden bij de Evangeliedienst na te laten. Een Edelman, DERK COENDERS VAN HELPEN, die daar op een buitengoed woonde, zorgde voor eene geschikte plaats en al het benoodigde, en onder den toeloop van zeer velen begon der Onroomschen openlijke godsdienstoefening.

De Stads Regering, die zich weinig aan 's Konings onwettige bevelen bekreunde en ze daardoor meestal ontdook (27), vaardigde ten dezen tijde, in dezelfde maand (Mei 1558) twee verordeningen uit, om de eendragt en rust te bewaren. Bij de eene verbood zij alle heimelijke bijeenkomsten ten streng-

ste (28); de andere bestond in de herhaling der voortreffelijke kerkenorde, die nu voor de derde maal werd vastgesteld. De onderteekeningen van dit jaar zijn overgebleven. Ze zijn zes in getal: twee van CONINCK en EELTS; twee van nu onbekende personen; ééne van den Prior der Dominikanen, en eene van den Gardian van het Barvoeter, dat is, Franciskaner klooster. De laatste luidt dus:

»Ick Broeder HENRICH VAN LONHER, Gardian t' zu »Dem bar-fuesser Cloester bekenne mit deser meyner »eygen handtschrift, dat ick disse Articulen hierbo- »ven beschreven geerne wil achtervolgen sampt onse »broederen. Actum Anno 1558 den 12 May."

Deze laatste melding, die wij vóór 1566 van de Franciskaner Monniken in deze Stad vinden, besluite dit hoofdstuk. Zij strekt hun hart tot geene mindere eer, dan de berigten, waarmede wij hetzelve begonnen.

TWEEDE HOOFDSTUK.

De Broederenkerk nu eens door de Roomschen, dan door de Onroomschen gebruikt: tot aan de Reductie in 1594.

De kerkelijke toestand van *Groningen* was tot dus verre rustig en vreedzaam. Langzaam, zonder schokken en met vriendelijk overleg van Geestelijken en Leeken, ging de verlichting en verbetering der kerk vooruit, gelijk de beek, die op zacht afhellenden grond door bloemige weiden vliet. Met 1566 begint een woeliger tijdvak. Vreemde magt dringt zich in de tot nu toe aan zich zelve overgelatene Groningsche kerk. Tweemaal wil zij de kalme beek afdammen, om er een stilstaand moeras van te maken. Tweemaal wordt de beek een bergstroom, scheurt dam en dijk, en vervolgt met onbedwongen kracht haren nu snelleren loop. In deze veranderingen deelde telkens de Broederenkerk boven alle andere gebouwen. Zij zag hare beelden en outers nu eens wegnemen, dan herstellen, en om harentwille werd het eenige bloed voor de zaak der godsdienst in *Groningen* vergoten.

Deze schokken beginnen met het in de Vaderlandsche Geschiedenis zoo merkwaardige jaar 1566. De Nederlandsche Edelen, die zich tot het beroemde Verbond, om 's lands vrijheid te redden, hadden vereenigd, boden den 5 van Grasmaand der Landvoogdesse te *Brussel* een verzoekschrift aan, om voorloopig de opschorting en daarna de intrekking der bloedplakaten te verwerven. De Landvoogdes zocht hen met goede woorden te paaijen: doch het Volk, door den stap des Adels moedig geworden, begon nu overal van *Fransch Vlaanderen* af de *openbare preêke*, gelijk men het noemde, die in velden en bosschen gehouden werd, met duizenden bij te wonen. De heffe des Volks sloeg zelfs tot een geweldig uiterste over, en vernielde in een oproer, onder den naam van *Beeldenstorm* berucht, de beelden en kruisen aan de wegen en in vele kerken der *Nederlanden*. De verschrikte Landvoogdes besloot toe te geven en schonk, hoewel zij de kerkschenders strafte, opheffing van inquisitie en bloedplakaten en volkomene vrijheid van godsdienst.

In het gematigde *Groningen* oordeelde de Adel het niet noodig of raadzaam, in het Verbond der Edelen deel te nemen. Men had weinig reden tot klagen. Er had dus ook geen beeldenstorm of oproer plaats. Maar de weldaad der godsdienstvrijheid maakte men zich te nutte. Vele burgers stroomden naar *Helpen*, zoodat nog twee Predikers, WICHER MILLESIUS en MENSO ALTING, den genoemden FEITO RUARDI moesten behulpzaam zijn. Er was geene genoegzame ruimte voor

de toehoorders meer in de kerk. Velen konden niet dan op het kerkhof, onder den vrijen hemel, de preêk aanhooren. Dit bewoog sommige aanzienlijke hoorders, Burgemeesteren en Raad eerbiedig te verzoeken, dat het hun geoorloofd mogt zijn, in eene der Stadskerken hunne vergadering te houden. De Regering raadpleegde de voornaamste burgers, de hoofden der Gilden, en 's Konings Lieutenant (Voorzitter van het Geregtshof), en besloot daarop de preêk der Evangelischen in eene Stadskerk toe te laten (26). De Minderbroeders hadden een nieuw bewijs van hunne verlichte denkwijze gegeven. Zij waren de Hervormden voorgekomen en hadden, ten einde de beroerten, die zij in naburige landen zagen, af te weeren, Burgemeesteren en Raad verzocht, hunne kerk voor de Evangelischen in te ruimen. De Regering vroeg nu hunne meening, als mede die der Pastoren, der andere Monniken en der overige Geestelijken, of men de Evangelische Predikanten thans in de gemelde kerk zou toelaten? De meesten bewilligden er in, en na eenig dralen besloot de Regering, den 17 van Herfstmaand 1566, de Broederenkerk tot nadere verordeningen, aan hen toe te staan.

Den volgenden dag bepaalde zij, dat uit die kerk alles weggenomen zou worden, wat den Hervormden hinderlijk konde zijn en anders wel eens schade lijden. Doch de Gardiaan van het klooster maakte zwarigheid. Dit konde niet zonder voorweten van zijne Oversten gebeuren. Hij had reeds meer gedaan, door de Predikanten in de kerk te laten, dan hij

wist te verantwoorden. Echter wilde hij het orgel (de strenge Hervormden keurden ten dien tijde het gebruik der orgels af) nevens ettelijke kerke-versieringen en kleinodieën voor een' tijd bedekken. Nu voegden Burgemeesters en Raad den Bouwmeester benevens eenige arbeiders der Stad aan de verzoekers toe, en veroorloofden hun, in het bijzijn van twee uit den Raad, het hinderlijke uit de kerk weg te nemen en den Monniken ter bewaring te geven. Dit geschiedde, en de arbeiders werden, op bevel van den Raad, door den Stads-Rentmeester betaald. Den 22 dier maand begonnen de Hervormden hunne godsdienstoefeningen in de Broederenkerk te houden.

Zoo kwam, op het verzoek der Monniken zelve, deze kerk in het bezit der Onroomschen. Op zoo veel verdraagzaamheid en liefde zou men hebben gemeend, blijde vooruitzigten te durven bouwen. Evenwel was het genot der lang gewenschte vrijheid niet dan zeer kort van duur. Zoo spoedig de Landvoogdes, van den eersten schrik bekomen, door list het verbond der Edelen had weten los te maken, verbrak zij haren eed. Zij ondersteunde de bloedplakaten door wapenen, wierp de nieuw gebouwde kerken der Onroomschen ter neder en bezigde de gebindten tot galgen voor derzelver stichters. Brieven van haar en hare onderhoorige Bevelhebbers bevalen reeds in het begin van 1567, de Regering van *Groningen*, de openlijke preêk der Hervormden weder op te heffen. Deze zeide, hieraan niet te kunnen voldoen. Er volgden nu eens zoete beloften, dat men bij gehoorzaamheid,

niet dan genade en mildheid van den Koning had te verwachten; dan straffe bedreigingen, dat de Landvoogdes, welke vrijheden men ook voorwendde, krijgsvolk voor de Stad zou brengen. Om erger tooneelen voor te komen, bewoog de Regering de Hervormden, met goede woorden, de openlijke godsdienstoefening te staken. De kerk werd den 7 van Lentemaand 1567 weder gesloten. De Leeraren bleven echter nog eenigen tijd, in het nabij gelegen Jufferenklooster, onder den blooten hemel, prediken. Doch den 15 van Grasmaand schorste men ook dit en zeide hun aan, uit de Stad te vertrekken (27). Desniettemin werd den 6 van Zomermaand 1567 het vreemde krijgsvolk bij overrompeling in de Stad gelegd, eene menigte der inwoners gebannen, de overgebleven burgerij schandelijk geplaagd en der Regering genoegzaam alle bewind ontnomen.

Dit alles was nog niet dan een flaauw voorspel van de volgende tooneelen. De mare verkondde, dat de Hertog VAN ALVA, een man van steenen hart en ijzeren vuist, met een groot leger de grenzen overtrok, om de Nederlanders gedwee en onderworpen te maken. ORANJE, BREDERODE, en vele duizenden, Edelen en die niet van adelijke geboorte waren, verkozen liever, buiten 's lands met vrouw en kinderen in armoede om te zwerven, dan hier hun lot van 's dwingelands genade af te wachten. De achtergeblevene EGMOND en HOORNE zette hij met eenige andere aanzienlijken gevangen. Hij verachtte alle natuurlijke en verkregene regten, herstelde bloedplakaten en inquisitie, en schiep

eene willekeurige regtbank, door hem *Raad van Beroerten*, door het volk *Bloedraad* geheeten. Alle regtszaken, die tot de jongste bewegingen betrekking hadden, wees hij haar toe. Wat men van haar moest verwachten, zagen de Nederlanders aan de uitspraak der Spaansche inquisitie en het vonnis des Konings. De eerste verklaarde hen allen, eenigen met name uitgezonderd, voor ketters of kettergunstig en dus, door doen of laten, aan de hoogste Majesteitschennis schuldig. De Koning doemde, volgens hare uitspraak, den 26 van Sprokkelmaand 1568, het geheele volk ten verderve, ontsloeg zich van alle beloften aan hetzelve gedaan en veroordeelde allen, zonder hope van gunst of oogluiking.

Dit vonnis werd ook uitgesproken over de Groningers, die zich pas voor dertig jaren onder uitdrukkelijk voorbehoud van alle hunne regten en vrijheheden, vrijwillig Keizer KAREL tot Heer hadden gekozen; en bij de huldiging van FILIPS de bevestiging van deze allen tot voorwaarde van gehoorzaamheid stelden. ALVA kwam zelf, den 14 van Hooimaand 1568, met een leger van 16,000 man tot hen over, om Graaf LODEWIJK VAN NASSAU, den broeder van den Prins VAN ORANJE, die voor 's Lands vrijheid de wapenen opgevat en onlangs, den 23 van Bloeimaand, eene schitterende overwinning op de Spanjaarden bij *Heiligerlee* behaald had, van hier te verdrijven. Het gelukte hem, LODEWIJK eerst te doen afdeinzen en den 21 bij *Jemgum* ten eenemale te verslaan. Nu zwaaide hij den ijzeren schepter over *Groningen*.

Op eenen Landdag, dien hij zamenriep en zelf mede bijwoonde, liet hij eene menigte beschuldigingen tegen de Ingezetenen inbrengen. Zij kunnen ons een vrij juist denkbeeld van den geest des volks ten dien tijde geven. In het algemeen had men allerlei ketterij benevens de openlijke preêke ingevoerd en zich daarbij aan den beeldenstorm schuldig gemaakt. Dit laatste was inderdaad in de Ommelanden op eene enkele plaats geschied; doch ook het wegnemen der beelden uit de Broederenkerk te *Groningen* was bij ALVA beelden-stormen en beelden-breken. Van den Adel, voer ALVA voort, en ook van de Burgerij hadden velen Graaf LODEWIJK door levensmiddelen en op andere wijzen ondersteund; velen zelfs hadden onder hem de wapenen tegen den Koning gedragen. Weshalve *Groningen* eigenlijk alle voorregten verloren had, en hij zou kunnen eischen, dat men de brieven en verbonden daarvan voor hem zou brengen, om daarmede naar behooren te handelen. Ook de Geestelijkheid lag onder groote schuld. Niet alleen was haar leven onzuiver, maar hij kon ook niet voorbijgaan te vermelden, *dat de Geestelijken niet weinig met ketterijen en booze leeringen besmet waren.* Hij eindigde met de maatregelen open te leggen, die hij nemen wilde, om het kwaad te beteugelen. Uit bijzondere genade zouden deze zeer zacht zijn en voornamelijk bestaan in het aanstellen van eenen Bisschop en het bouwen van een kasteel in de Stad (28).

Hij volvoerde zijne bedreigingen. Het kasteel begon hij in 1570 op te werpen. De Bisschop was

reeds dadelijk, met de harde besluiten der Trentsche Kerkvergadering en de overal verfoeide inquisitie, in zijn gevolg overgekomen.

Een ijverig Roomschgezind tijdgenoot zegt, dat de trotsche gemoederen van dit volk door deze maatregelen eindelijk vermurwd zijn (29). Hij spreekt niet sterk genoeg. Angst en schrik vervulde alle harten. Men wist, wat elders gebeurde. Daar werd ieder, die min of meer in de jongste bewegingen deel genomen had, voor den Bloedraad gedagvaard. Die niet verscheen, werd met verbeurdverklaring der goederen en ballingschap gestraft. Die men betrappen kon, meest altijd ter dood gebragt. Bannen op de galeijen, onthalzen, hangen, branden, vierendeelen was dagelijksch werk. Doodschuldig waren zelfs zulken, die smeekschriften tegen de inquisitie, de bloedplakaten en de nieuwe Bisschoppen hadden ingeleverd, de kerkplunderaars niet wederstaan of begrafenissen van Kalvinisten bijgewoond. Dit had men nu ook hier te wachten. Velen achtten 't best, het door de vlugt te ontwijken. In het vorige jaar was het vlugten begonnen, nu werd het algemeen. Het verlies der goederen, door de Spanjaarden dadelijk in beslag genomen, rekende men minder, dan de vonnissen van ALVA. De teruggeblevenen werden zwaar gedrukt door allerlei schattingen ten behoeve van de Spaansche bezetting en van den Koning. De honderdste, twintigste en tiende penning werd geëischt.

Doch het bleef hier niet bij. De Broederenkerk, ofschoon op het aanbod harer bezitters voor de Her-

vormden ingeruimd en door dezen, om de Stad voor onheil te bewaren, reeds lang weder verlaten, had eens hare beelden gemist. Bloed moest die schande afwisschen.

In Grasmaand 1569 kwam hier een Raad van het Hof van *Braband*, KAREL QUARRE, met bijzonderen last, om de kerkplunderaars, gelijk men ze heette, op te zoeken en te straffen. Terstond liet hij den Stads-Bouwmeester en de arbeiders, die de beelden uit de kerk hadden weggenomen, in de gevangenis werpen. Zij beriepen zich op den Raad, die hun dit bevolen en er hun voor betaald had. Deze, met vrees bevangen, ontkende het, en konde dit met eenigen schijn volhouden, omdat de Stads-Rentmeester de belooning voor dit werk onder een anderen naam had te boek gezet. Toen de Bouwmeester dit vernam, brak hij met twee der arbeiders uit den kerker en ontvlugtte. De overigen, drie of vier in getal, werden na meermalen zwaar gepijnigd te zijn, op de Groote Markt deels gehangen, deels onthoofd. Hunne weduwen en kinderen jammerden en riepen wraak over het onschuldig vergoten bloed, zoodat de Regering, om hen te stillen, hun heimelijk eene jaarlijksche bezoldiging moest toezeggen.

Het vlugten nam na deze wreedheid weder toe. De afwezige beschuldigden werden voor den Bloedraad gedaagd, en toen niemand verscheen, alle met uitbanning en verbeurdverklaring der goederen gestraft. Drie vonnissen werden tegen hen uitgesproken. Een tegen zesenzestig Stedelingen, een ander tegen zeven-

entachtig Ommelanders, en nog een derde tegen drie van dezen. Als reden der veroordeeling wordt bij de namen van sommigen opgegeven, dat zij de nieuwe predikatien hadden bijgewoond, niet ter misse gingen, voor ketters bekend stonden, en dergelijke dingen meer. Behalve vele Burgers en Boeren treft men onder hen ook zeer vele Edelen en Aanzienlijken aan van de geslachten CLANT, HORENKEN, ALBERDA, COENDERS, MEPSCHE, RENGERS, RIPPERDA, LELLENS, STARKENBORGH, ALTING, DREWES, en anderen. Desgelijks eenige Geleerden en Schoolmeesters. Men ziet er uit, dat de Hervorming in alle standen, en niet het minste bij gegoeden en beschaafden, begunstigd werd. Dit blijkt ook uit andere bijzonderheden. Wij vinden, b. v., in het midden dezer eeuw, vele aanzienlijke Groninger jonge lieden, op scholen in Hervormde landen besteld, en een Predikant, KORNELIS KOOLTUIN, verzocht in 1558 van den Hervormden Emder kerkenraad een getuigschrift naar *Groningen*, om hier de kinderen van de rijken te kunnen onderwijzen (30). Het was ook de Adel, die in 1566 de Boeren had aangezet, om hier en daar de beelden in de kerken te breken, en de ijverige Hervormer, DOEDE VAN AMSWEER, schrijft in zekeren brief van 1583 aan de Ministersche van het stift van adellijke Jonkvrouwen te *Groningen*, dat hij niet anders konde oordeelen, dan dat God de Heer haar leven en wandelen liet, »om »met levendighe Gheloove ende Godtsalighe wandel »de Weereldt te betuyghen ende te predighen Jesum »Christum den gheeruytzichden" (31). — De geest van

de gegoeden en beschaafden, dat is, van de kern des volks, is de *volksgeest.* Het eigenlijke gemeen, dat altijd de bovendrijvende partij volgt, komt weinig in aanmerking.

De vlugtelingen, die zich te *Benthem, Bremen* en vooral in *Oostfriesland* ophielden en daar met groote gastvrijheid behandeld werden, zaten intusschen niet stil. Zij wendden alle moeite aan, om voor hunnen wettigen Regter binnen de Provincie gevonnisd te worden, en protesteerden, toen dit niet konde baten, een en andermaal tegen de onwettige wijze, waarop ALVA hen behandelde. Gelijk vele andere Nederlanders, zonden zij daarop in 1570 een uitgebreid Smeekschrift aan den Duitschen Rijksdag te *Spiers.* Het is nog overig en zeer merkwaardig. Eerst zeggen zij, dat *Groningen* en *Ommelanden* tot het Duitsche Rijk behooren en dus aanspraak op deszelfs bescherming hebben; dan, dat zij deze bescherming nu ten hoogste behoeven. Hunne voorregten en vrijheden, onder welker voorbehoud zij KAREL V[e] en FILIPS II gehuldigd hadden, werden vertrapt. Het land ging te gronde. Zij bewijzen alles door een naauwkeurig verhaal van de Hervorming in deze streken, van de milde wijze, waarop de Regering van Stad en Lande hierin gehandeld had, en van de dwingelandij, welke *Spanje* er tegen bezigde. Vele staatsstukken, die zij als bijlagen laten volgen, bevestigen de voornaamste punten. Doch hoe overtuigend alles gesteld was en hoe ijverig de Protestantsche Vorsten het verzoek ondersteunden; ALVA wist door zijne Ge-

zanten den Keizer en de Roomsche Rijksvorsten over te halen tot het besluit, dat het Rijk zich niet zoude mengen in hetgeen de Koning van *Spanje* met zijne muitende onderdanen, gelijk hij ze noemde, mogt goedvinden te doen (32).

Het moorden, bannen en verbeurd verklaren had intusschen ten gevolge, dat *Groningen* tot stilte en rust kwam. De Maartenskerk tot eene Cathedrale of Bisschoppelijke kerk verheven, hoorde van hare Pastoren het oude vrijmoedige onderwijs niet meer. De Broederenkerk, door onschuldig bloed ontheiligd, maar met beelden en sieraden weder getooid, zag de Monniken de dienst met stipte naauwkeurigheid naar *Rome's* bevelen waarnemen. Eene Spaansche bezetting van ijverig Roomschgezinde Walen smoorde ieder vrij woord in de borst en martelde in weelderigen overmoed, dikwijls openlijk aan eene vaste op de Groote Markt opgerigte wipgalg, de stille burgers. Ook putte zij door schaamtelooze afpersingen de Stadskasse ten bodem toe ledig en verwoestte met helsche vreugde de huizen en tuinen der uitgewekenen. Maar stilte en rust was er; want zij zijn ook op de kerkhoven.

Het vraagstuk, hoe de Spaansche Koning en zijne Staatsdienaren de Nederlanders met zoo veel hardheid konden behandelen, wordt verklaarbaar, wanneer wij op het groot verschil van karakter bij deze volken

letten. Ware vrienden konden zij niet zijn. De Spanjaarden verachtten de Nederlanders. Door den gemeenschappelijken Koning boven hen geplaatst, beschouwden zij hen als slaven en vijanden, die zij mogten mishandelen en plunderen, gelijk zij in *Amerika* en *Italië* gedaan hadden. Slechts een van beide konde nu gebeuren. De Nederlanders moesten zich dit laten welgevallen, hunne aloude vrijheid laten varen en als volk schandelijk ten ondergaan: of zij moesten er zich tegen verzetten, hun goed regt mannelijk verdedigen en uit de vernedering luisterrijk opkomen. Het eerste had plaats in het Zuidelijke deel des lands, waar de, meest Latijnsch gewordene, inwoners als slaven bukten: het laatste in het Noordelijke, waar zij, echte en onverbasterde Germanen, als mannen opstonden. In deze vrije gemoederen konden geene inquisitie of banbullen het door God geschonken licht dooven. De onderdrukking deed de inwendige geestkracht rijzen en groeijen. Ja, hoe zwaarder het juk was, dat *Nederland* wilde afschudden, des te sterker inspanning was er noodig. Zoo verrees het, groot en sterk, juist uit de diepte der vernedering. En zoo werd het kwade der menschen ook hier weder door Gods Vaderlijke bestelling een zegen voor Kerk en Staat.

Ik kan niet van mij verkrijgen, hier niet eene plaats uit een' brief van den voortreffelijken Hervormer MENSO ALTING in te lasschen, die in 1567 geschreven, bijna als eene voorzegging beschouwd mag worden: » God zal zijn zaad, hetwelk in het vorig jaar 1566

»in de *Nederlanden* gestrooid is, binnen kort op-
»wekken, nadat de winter der vervolgingen zal
»voorbijgegaan zijn. Want velen waren een dor
»en onvruchtbaar land gelijk, hetwelk, omdat het
»van zelve geene vrucht zoude voortgebragt heb-
»ben, door God als een' wijzen landman vlijtig moest
»bebouwd worden. De voorzigtige landlieden zijn
»gewoon de landerijen, die tot voortbrenging van
»koorn geschikt zijn, te mesten, te ploegen, te eg-
»gen, en eindelijk te bezaaijen, de vrucht met ge-
»duld en langmoedigheid verwachtende. Alzoo heeft
»God, als de geestelijke Landman, in het vorig jaar
»1566, door de verkondiging van zijn Woord de
»gemoederen van zijn volk voorbereid. Doch nu, in
»dit jaar 1567, heeft Hij uit *Spanje* den ploeg ont-
»boden, om dit land om te ploegen, en de hooge
»kluiten der zonden te verbrijzelen. Dit verrigt zijn-
»de, zal Hij eenen ongeloofelijken en uitnemenden
»oogst maken, en de vrucht van zijnen arbeid in-
»zamelen. Maar vraagt gij, hoe zal het eens met
»den ploeg gaan? Ik antwoord: gelijk het gewoon-
»lijk gaat met de roeden; die, krachteloos en onnut
»geworden, om de kinderen te kastijden, in het vuur
»verbrand worden."

De uitkomst heeft dit alles volkomen bevestigd.

Vier jaren reeds hadden *Holland* en *Zeeland*, met den Prins VAN ORANJE aan het hoofd, tegen *Spanje* gestreden, toen in 1576 de harde dwingelandij van FILIPS en de toenemende wreedheid zijner krijgsbenden het hart van alle Nederlanders meer dan ooit met wrok

en wrevel vervulden. Roomsch en Onroomsch verlangden onuitstaanbaar naar de afschudding van het juk. De Algemeene Spaansche Landvoogd overlijdt plotseling, zonder een opvolger te hebben. Men neemt het gunstig oogenblik te baat. Al de Nederlandsche Gewesten vereenigen zich door het Gentsche Vredeverdrag, den 2 van Slagtmaand 1576, om de Spanjaarden ten lande uit te drijven, de Algemeene Staten zamen te roepen en inmiddels de uitvoering der bloedplakaten, in het stuk der godsdienst, op te schorten. *Groningen* konde zich hierbij voegen, nadat de bezetting, door hoop op betaling der achterstallige soldij verlokt, hare eigene Bevelhebbers en den Stadhouder had gevangen genomen en den eed aan de Algemeene Staten afgelegd. Deze zonden een' nieuwen Stadhouder, toen Baron VAN VILLE, later Graaf VAN RENNENBERG genaamd, een verstandig Roomsch Heer, die den 27 van Wintermaand 1576 hier aankwam en als tot een gelukkig voorteeken der verjongde vrijheid, door twee uitgewekene Groninger Burgemeesters, JACOB HILLEBRANDTS en REINT ALBERDA, benevens POPKO UFKENS, een' anderen edelen balling, vergezeld werd. Dagelijks keerden nu ook de overige vlugtelingen, na acht of tien jaren omzwervens, naar hunne, hoewel verwoeste, woningen blijde terug. In het volgende voorjaar verliet de bezetting de Stad en brak de verheugde burgerij het kasteel af. Kasteelen en bezettingen waren in dien tijd, als middelen van dwingelandij, bij de Stedelingen in den grootsten haat. Men rigtte acht vaandelen Burger-

wachten op, die zwoeren, ten eeuwigen dage geene bezetting weder te zullen innemen. Vol vreugde over de omkeering van zaken, vierden de Groningers nu een luisterrijk feest, dat echter van de ruwere zeden dier eeuw de teekenen droeg. Zij brasten, liepen en tierden door de Stad tot diep in den nacht. De straten waren vervuld met toortsen en lantaarnen, en door de vuurwerken, die ook van den Grooten Toren werden afgestoken, brandde deze ten deele af. — Christelijker vierde DERK COENDERS zijne terugkomst te *Helpen*. Hij ontbood een' Predikant, om in zijne woning met zijne huisgenooten God den Heer plegtig te danken.

In de *Ommelanden* verkregen de Hervormden nu dadelijk vrije godsdienstoefening, in de Stad niet voor 1579. De Gentsche Bevrediging had dezelve niet toegezegd. De Spaanschgezinde Stadsregering, sedert lang in naijverige onmin met die der *Ommelanden*, hoopte van den Koning groote voordeelen ten koste van de *Ommelanden* te verwerven, en draalde daarom zich aan de Staten, wier regtvaardigheid zij vreesde, geheel aan te sluiten en de Hervormden te begunstigen. En de laatste waren te gematigd, om, gelijk hunne geloofsgenooten in andere Gewesten deden, de godsdienstvrijheid met geweld te nemen. Alleen vinden wij aangeteekend, dat zij op Meidag 1578 in het huis van den Burgemeester BARTHOLD COENDERS eene openlijke preêk hielden, waarom echter de Regering den Prediker, ASSUERUS MUNSTER, en den man, die gemelde preêk had rondgezegd, dadelijk ter Stad uitwees;

als ook, dat er den 26 van Lentemaand 1579 binnen *Groningen* weder een oproer gemaakt is tegen de verkondigers des heiligen Evangelies (33). Van de andere zijde gelastte de Magistraat den Kanonniken, met den in 1576 overleden Bisschop ter Stad ingevoerd, weder te vertrekken, en de Pastoren EELST en CONINCK zich in de kerkdienst te gedragen, gelijk het voor de invoering van dien Prelaat geweest was (34). Om aan de verwarring hier en elders een einde te maken, ontwierp de grootste man dezer eeuw, WILLEM VAN ORANJE, een' *Godsdienstvrede*, die op plaatsen, waar honderd Hervormde huisgezinnen zamen woonden, hun eene kerk toezeide. De *Ommelanden* namen er genoegen in. Maar de tegenwoordige Stadsregering was, gelijk die der meeste Nederlandsche Steden en Gewesten, nog niet rijp voor deze verdraagzaamheid. Na vele onderhandelingen en nadat RENNENBERG zelfs met krijgsvolk voor de Stad was gekomen, schikte zich eindelijk de Raad en nam, met overleg der Geestelijkheid, eenige bijzonder voor de Stad opgestelde bepalingen omtrent het stuk der godsdienst aan. Zij kwamen hierop neder: »Ieder »zou vrij zijn, om te gelooven, wat hij voor God »konde verantwoorden. De Hervormden moesten vrije »godsdienstoefening hebben, doch plaats en wijze »waren door den Stadhouder en den Raad te rege»len. Storenis en ergernis moest men van weerszij»den mijden. De Predikanten mogten van de Room»sche godsdienst in het openbaar niet spreken. Allen

»behoorden aanleiding tot haat en oproer te ontwij-»ken en der Overigheid onderdanig te zijn."

Ten gevolge van deze overeendomst werd de Broederenkerk, den 29 van Zomermaand 1579, voor de tweede maal aan de Hervormde gemeente afgestaan. Doch deze keer niet meer alleen; de Walburgskerk werd er bijgevoegd. De laatste, het oudste gebouw van *Groningen*, stond ten Noordoosten van de Groote Kerk op het kerkhof. In 1611 is zij van ouderdom ingestort. Deze twee kerken werden den Hervormden bij voorraad gegeven, tot dat daarin anders zoude voorzien zijn, en zonder genot van derzelver inkomsten. Zij moesten de beelden, die hun hinderden, voorzigtig wegnemen, en niets aan het gebouw beschadigen.

Zoo ontving de Hervormde gemeente meer terug, dan zij verloren had. De vervolgingen hadden hare gewone uitwerking gehad, en de zedelijke kracht de overwinning over de stoffelijke doen behalen. ALTINGS voorspelling was luisterrijk bewaarheid. Ja, twee kerken konden nu naauwelijks het sterk aangegroeide getal der Evangeliebelijders bevatten. Bij de twee Predikanten, die zij dadelijk aanstelden, WICHER MILLESIUS en HERMANNUS WIFFERLING, hadden zij reeds in Hooimaand 1579 twee anderen noodig. En het blijkt, dat zij spoedig de meerderheid der bevolking uitmaakten. Want toen de Roomschen, den 18 van Oogstmaand, een oploop maakten, om de vredevoorslagen van *Keulen*, volgens welke hier al-

leen de Roomsche godsdienst zou mogen geoefend worden, te doen aannemen, werden zij door de andersgezinden vermeesterd. En hetgeen nog meer bewijst, toen de Hoofdman KORNPUT den Oud-Burgemeester HILLEBRANDTS en andere Hervormden waarschuwde, dat RENNENBERG verraad smeedde, en hun ried, zich meester van de Stad te maken, eer hunne tegenpartij het deed, ja, hun ook aanbood, hen voor te gaan en RENNENBERG gevangen te nemen: geloofden zij hem niet, omdat het geen nood had, en zij verreweg de sterksten waren (35).

Het hun ongeloofelijke gebeurde evenwel. RENNENBERGS bloedverwanten waren onder de gehoorzaamheid aan *Spanje* teruggekeerd. Zijne goederen lagen in de Zuidelijke door *Spanje* weder overheerde gewesten en waren, wegens zijnen afval van den Koning, in beslag genomen. Eindelijk kwam hem nog zijne ijverig Roomschgezinde zuster, CORNELIA VAN LALAING, die veel op hem vermogt, in 1580 bezoeken. Zoo werd hij overgehaald, *Groningen* aan *Spanje* te verraden. Tienduizend pistoletten werden hem van *Spanjes* wegen toegezegd en vooraf ten deele uitbetaald. Den avond voor het verraad rigtte hij, tot bedekking van zijn plan, een prachtigen maaltijd aan, welken hij tot lang in den nacht rekte. Burgemeester HILLEBRANDTS, een openhartig man, maakte melding van de zwevende gerugten en zeide tot hem: »Hij hoopte niet, »dat hij iets kwaads in den zin had." Waarop RENNENBERG zijne hand hartelijk drukte en antwoordde:

»Wel Vader, dien ik voor mijn Vader houde, zoudt »gij zulk een kwaad van mij vermoeden?"

Den anderen morgen, den 3 van Lentemaand 1580, overrompelde hij met de zaamgezworenen de wacht der Hervormden. HILLEBRANDTS, er op toegeschoten, viel door den eersten kogel. Sommigen werden gevangen, anderen op de vlugt gejaagd. RENNENBERG, door wel overlegde middelen de Hervormden meester geworden, veranderde de Regering en deed den zoen met den Koning afkondigen (36).

Groot was de verbittering der Hervormden over den trouweloozen afval. De Ommelanders sloegen nog dien eigen avond het beleg voor de Stad. In *Winsum* braken zij het Dominikaner klooster tot den grond toe af. In *Drenthe*, *Friesland*, *Overijssel* en *Utrecht* vielen zij op kerken en kloosters der Roomschen aan en wierpen de beelden ter aarde. De Prins VAN ORANJE konde RENNENBERGS verraad eerst niet gelooven en besloot toen, zich nooit weder op een' Roomschgezinde te verlaten, hoe getrouw hij ook schijnen mogt.

Ruim een jaar later overleed RENNENBERG; doch dit baatte *Groningen* niet. Het bleef in de magt van *Spanje* en gevoelde al de slagen der dwingelandij en des burgeroorlogs. RENNENBERG had dadelijk velen van den Raad en Oud-Raad gevangen genomen. Vele anderen, en onder deze alle Predikanten, rekenden zich gelukkig, verkleed en met list, hoewel met achterlating van alle goederen, door de vlugt

ontkomen te zijn. De namen van 142 Groningers zijn ons nog bekend, die zich in 1581 te *Emden* alleen ophielden. De vrijheid, de rust en de welvaart waren mede gevlugt. Het was altijd oorlog. De Ommelanders maakten veel kerk- en kloostergoederen te gelde en goten van de klokken geschut, om het beleg van *Groningen* te kunnen voortzetten. Doch de Stad kreeg Spaansche hulp en de belegeraars moesten den 18 van Zomermaand opbreken. De voornaamste bewoners van het land, wel 400 huisgezinnen, vloden nu oost en west, en lieten have en goed voor den vijand achter. Vier of vijf weken was deze met plunderen en branden bezig. *Winsum* en *Obergum* werden geheel, *Appingedam* en *Farmsum* ten deele verwoest en weggesleten; de steenen en klokken naar *Groningen* vervoerd. Vele kerken lagen in puin, vele landen ongebruikt: de sluizen en dijken konden de zee niet langer weeren (37). De *Ommelanden*, steeds het tooneel des oorlogs, werden destijds ook door de Staatschgezinden afgeloopen, die onder anderen de beroemde abtdij te *Adewerd* in brand staken. De Stad, gedurig door vijandelijke benden benaauwd, wist dikwijls niet, hoe zich toevoer van levensmiddelen te verschaffen. Handel en nijverheid kwijnden. De eertijds wijdberoemde scholen der Maartenskerk, waarin de geest van PRAEDINIUS tot dusverre geleefd had, vervielen ganschelijk (38). Met de Hervormde godsdienstoefening was het dadelijk gedaan. De Broederenkerk, die de Hervormden nu, benevens de Walburgskerk, acht maanden gebruikt had-

den, werd ten derden male voor de Roomsche eeredienst ingerigt. De kerk van het, aan haar belendende, Menolda Convent kwam aan de Jezuïten. De ongelukkige Stad, die de Hervormden verjoeg, nam op het drijven van eenige magtige Spaanschgezinden, dit adderengebroedsel in haar' boezem op (39).

Na veertien bange jaren, sloeg eindelijk het uur der verlossing. Prins MAURITS en Graaf WILLEM LODEWIJK VAN NASSAU, Stadhouder van *Friesland*, trokken in 1594 met een talrijk krijgsheer voor de Stad. VITUS VAN KAMMINGA, die voor *Friesland* in den Raad van State zat, had gemeend, dat men er geen geschut behoefde heen te voeren, dewijl de Stad wegens de tweedragt tusschen de burgers en de bezetting wel zonder hetzelve te winnen ware. Men deed het evenwel, en het was ook noodig, want zoo magtig was de Staatschgezinde partij niet. De Spaansche Landvoogd PARMA had de Stad, door haar met vele voorregten boven de *Ommelanden* te begunstigen, sterk aan zich verbonden, en vele Spaansch- en Roomschgezinden, uit *Friesland* en elders, waren sedert lang naar *Groningen*, als eene sterke vesting, zamengevloeid (40). Na veel gloeijende kogels, bommen en vuurpijlen in de Stad geworpen te hebben, schreven de Vorsten MAURITS en WILLEM, die haar, zoo veel immer mogelijk was, wilden sparen, een' vriendelijken brief aan de Regering, met uitnoodiging, om zich aan hen over te geven; terwijl zij beloofden, Stad en *Ommelanden*, in de Unie van *Utrecht*, als eene

vrije Stad en Provincie te zullen opnemen. De voorslag beviel aan de zamengeroepene gilden en aanzienlijke burgers. Vele vrouwen kwamen ook jammerend op het Stadshuis, met gekrijt en misbaar begeerende, dat men hare mannen en zonen niet langer ter slagtbank zou leiden. Doch de Jezuïten hadden het gemeen, 't welk niets te verliezen had, op hunne hand. Onder de aanvoering van den Burgemeester JARGES, lieten zij hetzelve, vijf- of zeshonderd man sterk, gewapend en met groot geschreeuw, in het Stadshuis, op den Raad aanvallen. De burgers, die aan de Groote Markt woonden, en volgens eene wet van dien tijd gehouden waren, in zulk een geval, gewapend toe te schieten, ontzetten den Raad. Toen vloog het gespuis naar de wallen, aan de zijde van de versterkte voorstad, *het Schuitendiep* (de Stad was toen nog niet uitgelegd), om de Spaansche krijgslieden, die daar lagen en door de burgerij dusverre uit de Stad gehouden waren, in dezelve te noodigen en zich door hen te versterken. De wel bewaakte Poele- en Steentilpoorten, die van daar in de stad leidden, konden deze niet binnen komen: zij maakten zich dus, op buit vlammende en door het gepeupel geholpen, met schuitjes spoedig over de gracht, vlogen naar de Markt en overrompelden de verschrikte burgerij. Met plunderen evenwel durfden zij niet beginnen, daar het zwaard der burgers het hunne in de schede hield. Op het drijven van den Jezuïtischen aanhang, liepen zij dus naar de wallen en beschoten, ten einde de onderhandelingen af te bre-

ken, de belegeraars, die dit niet verwachtten. Het vuur werd beantwoord en de vijandelijkheden begonnen op nieuw (41).

De plaatselijke Geestelijkheid gedroeg zich ook nu weder veel edeler, dan de vreemde Jezuïten, die zich hadden ingedrongen. Toen het gevaar toenam en de Stad heviger beschoten werd, begaf zij zich ten Raadhuize en verzocht, dat er om harentwille geen menschenbloed vergoten mogt worden: zij wilde liever de Stad verlaten. Nu werd afgekondigd, dat ieder, die iets tegen de overgave had in te brengen, dit moest te kennen geven aan het huis van den Burgemeester JARGES. Er verscheen niemand. Tevens sprong eene mijn onder het ravelijn bij de Oosterpoort, welk vestingwerk de belegeraars meester werden. Dit deed de Stad besluiten, met de Vorsten in onderhandeling te treden. De eerste voorslagen, door haar gedaan, ademden geen' liefderijken geest. Zij wilde wel de Spaansche en andere vreemde krijgslieden, als die de rijkdommen tot zich trokken en de goede gemeente in eeuwige slavernij zochten te brengen, ten lande uitgedreven hebben. Maar alleen de Roomsche godsdienst zou in *Groningen* geoefend mogen worden, en ofschoon de artikelen met eene algemeene vergiffenis begonnen waren, zoude geen der uitgewekenen, door haar ballingen genoemd, weder in de Stad gelaten worden: slechts in het bezit hunner goederen wilde zij hen herstellen. De belegeraars, die even harde voorwaarden in een' tegenovergestelden geest hadden kunnen

voorschrijven, maakten een zeer gematigd gebruik van hunne magt. *Groningen* zou hare regtmatige voorregten blijven behouden en als eene vrije Stad met de *Ommelanden* bij de Unie van *Utrecht* worden gevoegd. De Hervormde godsdienst mogt alleen geoefend worden, doch ieder zou vrijheid van geloof behouden. Over de kloosters en geestelijke goederen zouden de Algemeene Staten nader beschikken. De Geestelijken mogten de Stad verlaten: die bleven, zouden jaarwedden ontvangen, mits zij zich van leeren onthielden. De uitgewekenen werden hersteld. De bezetting mogt vrij uittrekken. Deze voorwaarden werden aangenomen en op den 23 van Hooimaand 1594 onderteekend. Daags daaraan vertrok de bezetting, benevens de Jezuïten en de Pastoor, ARNOLD VAN NYLEN, die tot Bisschop van *Groningen* benoemd was. Onder groot gejuich deden daarop de Vorsten hunne intrede in de Stad en veranderden de Regering. Deze overwinning breidde den roem van MAURITS wapenen op nieuw door geheel Europa, bragt de uitgewekenen juichend in hunne bezittingen terug, en schonk den Hervormden, meer dan zij immer hadden gevraagd, alle kerken en kloosters. De Broederenkerk kwam nu voor de derdemaal binnen dertig jaren ter hunner beschikking.

Wij moeten hier een weinig stilstaan. Want het kan vreemd schijnen, dat twee Vorsten uit het edele

en vrijzinnige geslacht der NASSAUS, alleen op deze voorwaarde de Stad in de Unie wilden opnemen, dat de Roomschgezinden geene kerken of stiften meer zouden bezitten en geene godsdienstoefening houden. Vragen wij de Geschiedenis, waarom zij dus handelden. Zij pleegt onpartijdig, door daadzaken, te antwoorden.

In het eerst van FILIPS regering verzetteden zich alle Nederlanders tegen het Spaansche juk, dewijl het hun' vrijen schouder knelde. Roomschen en Onroomschen handelden gemeenschappelijk, om de vrijheid te redden; hoewel gene zich alleen de burgerlijke, deze de burgerlijke en godsdienstige vrijheid zamen, als hoogste doel voorstelden. Doch door het verschil der belijdenis ontstond later eerst verflaauwing, toen verwijdering, eindelijk vijandschap. De vroegste aanleiding gaf de beeldenstorm in 1566, die, ofschoon alleen een werk van het laagste gepeupel, door de Roomschen op rekening der Hervormden in het algemeen werd geschreven, en het Verbond, door Roomsche en Onroomsche Edelen onlangs aangegaan, dadelijk zeer los maakte. De groote WILLEM VAN ORANJE bleef de algemeene godsdienstvrijheid voorstaan en wilde bij een voorslag aan de Staten van Holland en Zeeland, den 15 van Bloeimaand 1572 gedaan, dat de Overheid aan beiden, Roomschen en Onroomschen, openbare kerken zoude inruimen. Het Gentsche Vredeverdrag van 1576, ORANJES werk, was in denzelfden geest. Het hief de godsdienstvervolging op, hoewel het de godsdienstvrijheid tot bedaardere tijden verschoof. In-

tusschen kon men het nemen van een' bepaalden maatregel niet lang uitstellen, en na twee jaren verscheen de Godsdienstvrede, waarover wij boven bl. 47 hebben gesproken. Doch deze droeg kortstondige vruchten. De Waalsche Nederlanders waren zoo gehecht aan de Roomsche belijdenis, dat zij haar, ook ten koste van 's Lands vrijheid, alleen wilden behouden. Zij en vele andere Roomschgezinden uit alle Nederlandsche Gewesten vereenigden zich reeds in 1577, door de Unie van *Brussel*, ter bewaring en handhaving van de Roomsche godsdienst, en noodzaakten daardoor en door geheel hun gedrag de vrijheidlievenden en Hervormden, zich door de Unie van *Utrecht*, in 1579, daartegen ter verdediging van de godsdienstvrijheid te sterken.

Van nu af aan won de partijgeest meer en meer veld. ORANJE verhief er zich steeds boven. Hij nam ook Roomschen, die de vrijheid beminden, in de Utrechtsche Unie op en stelde hen in de hoogste ambten. Maar met die ambten deelde hij hun zijne verhevene en edelmoedige denkwijze niet mede. De Jezuïten, in het jaar van den beeldenstorm in *Nederland* gekomen, en de looze PARMA wonnen de harten hunner geloofsgenooten. De strijd tusschen *Nederland* en *Spanje* veranderde geheel van natuur. Uit een' vrijheidskamp werd een godsdienstoorlog. Roomschgezinde Heeren in *Gelderland* verwekten een boerenkrijg, en kozen, toen deze gedempt was, openlijk de Spaansche zijde. Menige Stad kwam in gevaar of werd verloren door het verraad van Roomschen.

RENNENBERG, om van geene anderen op te halen, verbrak de duur gezworen eeden, en leverde deze Stad, en zoo veel als hij konde van zijn Stadhouderlijk gebied, uit vier Gewesten bestaande, in 's vijands handen. Hier en daar weigerden zij, in 1581, den eed tegen den Spaanschen Koning te doen. Nu werd *Roomsch* hetzelfde als *Spaansch* en moest ieder Roomschgezinde gevaarlijk voor 's Lands vrijheid gehouden worden. En nu eerst ontnamen de Staten, door bittere ondervinding geleerd, aan de weinige, in de Noordelijke Gewesten overgeblevene Roomschen, hunne zoo dikwijls tegen hunne medeburgers misbruikte vrijheid. »De Staten, zoo spreekt de grootste vriend der vrijheid voor allen, WILLEM VAN ORANJE, er over (42), »de Staten, die in den beginne tot 's landts behoudt, »goedt en nuttelick gevonden hadden, dat d' een ende »d' ander Religie onderhouden worde, zyn naderhandt »doer de dertelheit, slimme practycken ende verrade- »ryen van de vyanden, die onder ons gemengt wa- »ren, geleert en gewaerschouwt worden, dat haren »staet in gevaer stondt van tot een uyterste verderve- »nisse te kommen, 't en ware dat se de exercitie van »de Roomsche Religie schorsten ende verboden, om- »dat degene, die professie van dezelve deden, em- »mers ten minsten de Papen (gelyck se alomme oock »elders doen) eenen anderen eedt aan den Paus had- »den, denwelcken sy hooger achteden dan dengenen »dien sy aen haer Vaderlandt hadden. — Het is geen »reden, dat sulcke luyden souden genieten een pri- »vilegie ofte sonderlicke vryheidt, doer 't middel van

»de welcke sy 't landt hebben in des vyandts han-»den willen overleveren, ja der onderdanen lyf en »goed verraden." En nog steeg de verbittering en de noodzakelijkheid, om tegen de Roomschgezinden op de hoede te wezen, veel hooger, toen eenige jaren later deze zelfde Prins WILLEM zoo schandelijk vermoord werd. Ofschoon toch eenige belijders dier godsdienst dit stuk verfoeiden, Roomsche Geestelijken hadden den laaghartigen moordenaar opgehitst en hem den hemel als belooning toegezegd. Werd niet te *'s Hertogenbosch* openlijk een *Te Deum* ter viering van de gruweldaad gezongen?

Onder zulke omstandigheden was het in de *Nederlanden* onmogelijk, langer aan algemeene godsdienstvrijheid te denken.

Wat *Groningen* in het bijzonder nog betreft: zoolang de Regering van Stad en Lande onafhankelijk was geweest, had zij zich wijselijk buiten alle kerkelijke geschillen gehouden en niet toegelaten, dat iemand, die de burgerlijke orde en wet bewaarde, wegens zijne gevoelens vervolgd werd. Verdraagzaamheid en liefde bezielden Geestelijkheid en Burgerij. Verlichten en onverlichten, Hervormden en Pausgezinden leefden hier in vrede en eendragt zamen. Hier was geen oproer, geen brandstapel, geen beeldenstorm. Toen het getal der Hervormden aanwies, veroorloofde of liever bevorderde de Stads-Geestelijkheid hunne openbare preêk te *Helpen*. Toen het mogelijk scheen, dezelve in de Stad te houden, boden de Minderbroeders hunne kerk er voor aan. Het Spaansch

geweld verstoorde in 1567 deze vrijheid en eendragt. Bitter en vervolgziek, moordde en bande het de Hervormden, tuk op overheersching, vertrapte het alle bezworene regten. Na het Gentsche Vredeverdrag, werden de gematigden hier weder meester en toonden zij, dat zij de vrijheid, die zij voor zich zelve begeerden, aan anderen niet wenschten te ontnemen. De Hervormde Prins VAN ORANJE zond eenen Roomschen Stadhouder; de inwoners die bij de oude kerk bleven, werden niet verontrust; hun, die de nieuwe leer gelijk men het noemde, aanhingen, ruimde men twee kerken in. Rust en vrede heerschten weder en niemand scheen een' anderen stand van zaken te verlangen. Doch heimelijk loerde het verraad. Sommige Roomschgezinden, door vreemde Geestelijken opgewonden, en de Stadhouder zelve, door zijne zuster, een werktuig van Belgische Jezuïten, omgestemd, besloten die rust en dien vrede te storen. Zij braken eed en trouw, verrieden de Stad, vingen, verjoegen, plunderden hunne medeburgers, die op hunne veronderstelde deugd en hunne valsche woorden vertrouwd hadden.

Wat zou MAURITS doen, toen hij der Stad ten derdenmale hare vrijheid wilde hergeven? Tweemaal had men beproefd, Roomsch en Onroomsch in gelijke regten te laten leven, en tweemaal waren de Hervormden er de slagtoffers van geworden. Moest hij, indien hij den Roomschen gelijke regten als den Hervormden schonk, zich niet voorstellen, dat deze waarschijnlijk ten derdenmale zouden opgeofferd en de Stad spoedig we-

der aan *Spanje* overgeleverd worden? Het was dus niets minder dan de pligt van zelfbehoud, die hem en zijnen tijdgenooten beval, als Hervormden hunne gewetensvrijheid, en als Nederlanders hunne onafhankelijkheid te bewaren door het ontnemen der vrijheid aan de Roomschen, die dezelve, waar zij hun gegeven of gelaten was, zoo dikwijls tot ontrouw en verraad misbruikt hadden (43).

Doch de geestelijke goederen en gestichten, meent men misschien, moesten den Roomschgezinden, als hun wettig eigendom gebleven zijn. Men behoort zich een juist denkbeeld van dezelve te vormen. Hun' oorsprong hadden zij meestal te danken aan de milddadigheid der ingezetenen, die ze echter niet geschonken hadden aan de Roomsche Kerk, als een geheel beschouwd, maar aan deze en die gemeente, om er hare kerk, hare school, haren Pastoor of hare armen uit te onderhouden (44). Indien nu eene gemeente verkoos leer en eeredienst volgens den Bijbel te zuiveren en te vereenvoudigen, zou zij daarom hare regtmatige bezittingen moeten verliezen? Maar, zegt men, dat verkoos de *geheele* gemeente zelden: meestal wilden sommigen geenerlei verandering. Waar dit plaats vond, was het billijk, dat de partijen het goed naar evenredigheid verdeelden. Meestal waren de Hervormden hiertoe geneigd, en haperde het slechts aan de Roomschen. Zoo stelden, om een enkel voorbeeld aan te halen, in *Gelderland*, waar vele inwoners Roomsch bleven, de Hervormden eene deeling voor, en wel eene zoodanige, dat de Roomschgezinden,

ofschoon niet de talrijksten, het meeste verkregen: maar zij wilden van geene scheiding hooren, waaruit voortvloeide, dat het regt der sterksten gold en de Roomschgezinden bijna niets behielden. Alleen de Abt te *Putten* op de *Veluwe* was wijzer: hij deelde de goederen, en de Roomsche Kerk is nog in het bezit van het hem geblevene (45). En wat *Groningen* weder aangaat: hier hadden zich de Hervormden in 1566 eerst met ééne kerk vergenoegd, en naderhand in 1579, toen zij de meerderheid uitmaakten, met de twee kleinste der vier groote kerken (46), zonder de goederen. Zoo dat zij, na van hunne zijde tweemaal liefde en matiging betoond te hebben, in 1594 door de vervolging en onderdrukking van hunne tegenpartij inderdaad gedwongen waren, alles voor zich te nemen, ten einde nu toch iets te kunnen behouden.

De eisch der Nassausche Vorsten, dat de Roomschgezinden hier geene godsdienstoefening of kerkelijke stiften langer zouden hebben, was dus, hoewel hij niet aan den vrijen geest onzer eeuw behaagt, in de omstandigheden van dien tijd geheel noodzakelijk en volkomen regtvaardig. Wie er echter somtijds wat op aanmerke, het toont onkunde in de geschiedenis, indien dit van de *Roomsche* zijde plaats heeft. Het waren immers juist de Roomschgezinden van dien tijd, die onze Voorouders, door kwade trouw en gedurig herhaald verraad, hier en elders eindelijk tot zulk eene strenge handelwijze genoopt hebben. Buitendien steekt de wijze, waarop de Roomschen, waar zij slechts

konden, zich in die eeuwe meestal jegens de Onroomschen hebben gedragen, zeer ongunstig af bij de behandeling, welke gene doorgaans van deze ondergingen. Er zijn van weêrszijden enkele uitzonderingen. De wreedheid van den Hervormden SONOY is eene smet op den heiligen strijd tegen *Spanje* en *Rome*. Maar zij is door SONOY's geloofsgenooten verfoeid en gestuit. Die dér Roomsche beulen werd door de Spaansche Overheid en Priesterschap gewoonlijk bevolen of goedgekeurd. De Hervormden hebben de Roomschen niet gevolgd in het plunderen, uitbannen, moorden en branden der andersdenkenden: zij hebben het vrije geweten door de inquisitie nimmer gefolterd. Zelfs in den woesten beeldenstorm is geen Priester gepijnigd of gedood. — Vergelijken wij ook de wijze, waarop de Spanjaarden en Staatschgezinden overwonnen Steden behandelden: wij vinden een groot verschil. Van de Spaansche zijde willen wij hier slechts voorbeelden aanhalen, die in de geschiedboeken als bijzonder liefderijk worden geprezen. Toen de Overste TASSIS, in 1587, *Deventer* voor den Koning bezettede, liet hij ieder toe in de Stad te blijven, die hem trouw zwoer en in het Roomsch geloof wilde leven. Op dezelfde voorwaarde gingen *Gent*, *Brussel*, *Antwerpen* en vele andere Steden aan PARMA over, die somtijds als eene gunst toestond, dat de Onroomschen eerst binnen twee of vier jaren behoefden te vertrekken. Ten gevolge daarvan moesten *negenduizend* huisgezinnen, dat is, omtrent 45000 inwoners, alleen *Gent* verlaten,

zoodat men zeide, dat de Stad niet de helft van haar volk behield (47). Nergens hebben de Hervormden zoo gehandeld. Uit geene Stad heeft WILLEM of MAURITS de Roomschen verdreven. Welk een onderscheid had ook hier in *Groningen* plaats! Toen RENNENBERG de Stad aan *Spanje* verried, nam hij vele Hervormden gevangen, terwijl de overige het naauwelijks met verlies van alle bezittingen, door de vlugt ontkwamen: MAURITS wierp niemand in boeijen, en gaf den Roomschen vrijheid met hunne goederen te blijven of te vertrekken. De Roomsche Geestelijkheid verhinderde alle godsdienstoefening der Hervormden, en heerschte door de inquisitie zelfs over het gemoed: de Hervormden lieten ieder toe te gelooven, wat hij wilde, en verboden slechts de gezamenlijke godsdienstoefeningen der Roomschen. De Hervormde Geestelijken konden hun leven naauwelijks door de vlugt redden: de Roomsche ontvingen jaarwedden. In één woord, *Rome* wilde alles onderdrukken, om alleen meesteresse te blijven: MAURITS bedoelde slechts de onafhankelijkheid van den nog zwakken staat en de gewetensvrijheid van deszelfs burgers te handhaven; hij gunde den andersdenkenden gaarne zoo veel vrijheid, als daarmede slechts eenigzins bestaanbaar was. — Hoe spoedig hij en de Staten dus ook den Roomschgezinden, toen zij minder gevaarlijk werden, weder allerlei vrijheden inwilligden, zullen wij naderhand verhalen.

Dit zij genoeg, om op te helderen, waarom de Broederenkerk, na zoo vele verwisselingen van bestemming, nu eindelijk bij de Reductie der Stad tot de Unie van *Utrecht*, met alle andere geestelijke gestichten in het uitsluitend bezit der Hervormden geraakte (48).

DERDE HOOFDSTUK.

De Broederenkerk in het bezit der Hervormden, vooral als Akademiekerk gebruikt: tot aan het jaar 1829.

Het is waarlijk zonderling, dat de geschiedenis der Broederenkerk door alle tijden heen belangrijk is, en er bijna geene gewigtige gebeurtenis in *Groningens* kerkelijk en wetenschappelijk leven voorviel, waarin zij niet voornamelijk deelde. Niet alleen bij de opkomst der Hervorming, toen alles onzeker was, wisselde zij meer dan eenig ander gebouw van bestemming en voorkomen: maar ook na derzelver bevestiging, toen bijna iedere kerk en ieder gesticht een' duurzamen vorm had aangenomen, bleef in haar alleen verscheidenheid en onzekerheid wonen.

In het eerst na de Reductie werd zij niet gebruikt. De Maartens- en der A Kerk, die dadelijk voor de Hervormde eeredienst werden ingerigt, voldeden aan de dringendste behoefte. De derde Parochiekerk, die van St. Walburgis, vond men voor

het gebruik te oud: eene andere in hare plaats te nemen, vooral wegens het gebrek aan Predikanten, overbodig. Terwijl echter de kloosters tot weeshuizen en andere nuttige einden gebruikt werden, bleef ook het Franciskaner stift, waartoe de Broederenkerk behoorde, niet ledig en nutteloos. Het werd, hoewel met uitsluiting der kerk zelve, aan de wetenschap gewijd. De Regering bragt in 1595 de Latijnsche school van het Groote Kerkhof er in over, en begiftigde deze met zulke ruime inkomsten, dat de leerlingen geenerlei gelden of lasten behoefden te betalen. Geen' minder weldaad, voor dien eersten tijd, bewees zij dezelve, door den vermaarden Letterkundige UBBO EMMIUS tot Rector te beroepen. De groote man voerde de diep vervallen inrigting binnen kort tot de vorige hoogte weder op (49).

Voor de kerk was een' nog luisterrijker bestemming weggelegd. Toen de *Nederlanden* in het twaalfjarig bestand met *Spanje* (1609—1621) vrijeren adem schepten, besloten de Staten van dit Gewest, eene Hoogeschool op te rigten. De benoodigde ruimte voor de gebouwen vonden zij, genoegzaam in het midden der Stad, in twee nog ongebruikte geestelijke stiften, het *Sywen–* of *Selwerder–* en het *Menolda–Convent.* De nabij gelegen Broederenkerk, benevens het kerkhof en een gedeelte des kloosters, dat de Stad voor de Latijnsche school niet behoefde, konden zij daarbij voegen. Van het Selwerder Convent en op den grond van het Broêren–kerkhof werd het hoofdgebouw en éene Hoogleeraars–woning

getimmerd. Het hoofdgebouw bestond uit drie gehoorzalen, eene kamer voor den Senaat en de Pedelswoning, met eene opene plaats, *Area* genoemd, in het midden. Het Menolda-Convent leverde twee andere geschikte woningen voor Hoogleeraren op (50). De Broederenkerk werd Akademiekerk. De inwijding der Hoogeschool had op den 23 van Oogstmaand 1614 plaats. Zij geschiedde echter niet in de kerk, die nog vele herstelling en verbetering behoefde, maar in de gehoorzaal der Godgeleerde Faculteit, die in later tijd als Senaatskamer gebruikt is (51). Na twee jaren was de vertimmering der kerk ten einde gebragt. Het viel den Hoogleeraar in de Godgeleerdheid HERMAN RAVENSPERGER, die den 23 van Oogstmaand 1616 het Rectoraat overdroeg, te beurt, bij die gelegenheid de eerste redevoering in de Akademiekerk uit te spreken. Door een plegtig Programma, den vorigen dag uitgegeven, had hij alle geletterden uitgenoodigd, het feest met hunne tegenwoordigheid te vereeren. Des morgens te negen uur was er eene talrijke en aanzienlijke schaar tegenwoordig. De Redenaar sprak ter inwijding van het gebouw. Hij weidde eerst uit over de pracht van den tempel van DIANA te *Efese*, die een der zeven wonderen van de oude wereld was, en over dien, welken SALOMO voor JEHOVA bouwde, die in kostbaarheid alles te boven ging. Met deze twee vergeleek hij daarop de Akademiekerk. Zij was in uiterlijken glans veel geringer, maar door het heerlijk doel, waartoe zij zou dienen, veel voortreffelijker, dan het Efezische gebouw. Dit toch was een

zetel van afgoderij en zedeloosheid geweest, terwijl zij aan God en de deugd werd gewijd. Ja, zij was ook niet minder te achten dan SALOMO's tempel; want deze had ook niet het cederhout en edelgesteente, maar slechts de grootsche bestemming zoo heerlijk gemaakt. Daarop bad hij God, dat Hij niet minder over dezen tempel, dan over dien van SALOMO mogt waken, en denzelven stellen tot een heiligdom, paleis en huis van Hem en tot eene woning van zijn' heiligen naam (52).

Het blijkt niet duidelijk, of deze redevoering in het schip der kerk van den predikstoel, of wel in het koor van de katheder is uitgesproken. Het laatste is echter het meest waarschijnlijk. Want het koor schijnt toen reeds voor Akademische redevoeringen en openbare promotiën geheel en al dezelfde inrigting ontvangen te hebben, welke tot in 1829 gebleven is (53). Zij was deze. Op het oostelijk einde stond een groot spreekgestoelte met een kleiner er voor. Aan weêrszijden langs de muren waren groote vaste banken. In deze zaten links van den spreker de Curatoren der Hoogeschool, regts de Hoogleeraren. In het midden stonden losse banken voor het geletterd publiek en de Studenten. Voor het gehoor was echter slecht gezorgd; dewijl zelfs geen muur of beschot het koor van het schip der kerk afscheidde.

Dit laatste diende tot andere Akademische einden. Van den vroegsten tijd af aan hielden de Studenten in de Godgeleerdheid daar de leerredenen, die zij oefeningshalve opstelden en onder voorzitting der God-

geleerde Faculteit moesten uitspreken (54). Naderhand werd daar ook eene Akademiepreêk gehouden. Zij is begonnen met den 1 van Louwmaand 1647. Men had namelijk JAKOB ALTING, Hoogleeraar in de Oostersche talen, met grooten bijval eens in het Nederduitsch hooren prediken; waarop hij door de Staten tot vasten Akademieprediker werd aangesteld. Sedert dien tijd werd het de gewoonte, hier zulk eene predikbeurt te hebben, en legde men den Hoogleeraren in de Godgeleerdheid, eerst nog al dikwijls, ten laatste altijd, bij hun beroep de verpligting op, dezelve te vervullen. De laatste Akademiepreêk werd in deze kerk den 14 van Zomermaand 1812, door den beroemden HERMAN MUNTINGHE uitgesproken. Toen is zij, krachtens een vroeger besluit van den Franschen Keizer, opgehouden. Na de herstelling der Vaderlandsche vrijheid werd de Akademiepreêk, in 1815, wel weder ingevoerd, maar in de Groote Kerk verlegd, dewijl de Broederenkerk te zeer vervallen was (55).

Dit waren intusschen niet de eenige godsdienstoefeningen, welke men in deze kerk hield. Genoegzaam al wat vreemd en zeldzaam was, schijnt aan haar verbonden geweest te zijn. Kort na de vertimmering, begon men er des voor- en nademiddags in het Fransch te prediken. Naderhand, toen de Fransche gemeente, door vele, wegens het herroepen van het Edict van *Nantes*, uit *Frankrijk* gevlugten, sterk was toegenomen, bovendien nog tweemalen in de week. Niet minder dan elf Fransche

Predikanten namen hier ten dien tijde de dienst waar. Bij het uitsterven der Leeraars en het verminderen der gemeente, door het versmelten der vreemden onder de inboorlingen, daalde dit getal weder langzaam tot drie en twee, en eindelijk tot één. Sedert 1803 bedient de Fransche gemeente zich echter niet meer van de Akademiekerk, maar houdt zij hare bijeenkomsten in de Gasthuiskerk van de Pelsterstraat (56).

Behalve de Fransche, werden er ook nu en dan Hoogduitsche leerredenen in de Broederenkerk gehoord. De straks genoemde JAKOB ALTING, die in 1647 de eerste Akademieprediker werd, een Duitscher van geboorte, schijnt in 1644 de eerste preêk in die taal daar gehouden te hebben. Na hem waren hier tot in 1748, bij tusschenpoozen, meer andere Hoogduitsche Predikanten. Misschien werden deze en de Fransche Predikers ten deele voor de vreemde Studenten aangesteld. Althans zij werden beschouwd als ambtenaren, die eenigzins tot de Akademie behoorden (57).

Een en andermaal heeft zich ook de Nederduitsche Hervormde gemeente der Stad van deze kerk bediend. Toen namelijk in 1617 de bliksem in der A Kerk sloeg en de toren geheel, de kerk tot op het gewelf afbrandde, zoodat men er geen dienst in konde doen, werden de predikatiën vandaar een tijdlang naar de Akademiekerk verlegd (58). En in onzen tijd hebben de Predikanten er van den zomer van 1818 tot den herfst van 1820 des zondags namiddags eene Kinderpreêk gehouden. Doch dezelfde reden, die er reeds alle beurten in had doen ophouden, maak-

te ook aan deze een einde. De kerk was zeer bouwvallig geworden en bedreigde Leeraar en Hoorders met levensgevaar (59).

Intusschen bleven de Akademische plegtigheden in het koor, dat sterker scheen dan het overige gedeelte der kerk, nog tot in 1826 voortduren. De Hoogleeraar GABINUS DE WAL hield er toen als afgaande Rector Magnificus eene plegtige redevoering (60), die door tijd en plaats merkwaardig is. Niet op den tweeden donderdag in Wijnmaand, waarop het Rectoraat hier pleegt overgedragen te worden, maar op den 21 van Wintermaand werd zij uitgesproken. De vreesselijke ziekte van 1826, die hier alles stremde, had den Senaat gedwongen, de opening der lessen tot in het begin van Wintermaand en die plegtigheid tot op den gemelden dag uit te stellen. Buitendien was zij de laatste Akademische plegtigheid, die in het gebouw, dat voor 210 jaren aan dezelve was gewijd, is gehouden. Door bouwvalligheid was het nu geheel ongeschikt en zóó gevaarlijk voor gezondheid en leven geworden, dat de Senaat liever verkoos, zich elders te behelpen, dan er weder te vergaderen. Van dien tijd tot op de jongste vertimmering, was deze voormalige tempel van godsdienst en wetenschap, waarvan de gewelven hunne steenen en de ramen hunne glazen niet langer konden vast houden, een onbetwist eigendom van storm en regen.

Wij kunnen echter van de kerk niet scheiden, zonder nog eenige bijzonderheden aan te teekenen. In 1566, toen zij voor het eerst aan de Evangeli-

schen zou afgestaan worden, vinden wij er een orgel, 't welk, gelijk wij boven (bl. 33 en 34) verhaald hebben, de Gardiaan des kloosters, om aan de strenge begrippen der Hervormden op dat stuk te gemoet te komen, wilde bedekken. Misschien is het echter of toen of bij den tweeden afstand der kerk aan de Hervormden, in 1579, wel geheel weggenomen (61). Bij den derden, in 1594, is het minder denkelijk. Het schijnt toch, dat men hier toen reeds tot gematigder gedachten op dit stuk was gekomen, dewijl men ten minste het orgel van de Groote Kerk, AGRICOLA's kunstgewrocht, meende te moeten behouden. Hoe het zij, wij vinden geen orgel in deze kerk, dan hetgeen kort na 1671 nieuw gemaakt is. De aanleiding tot deze verbetering voor de eeredienst gaf de reeds gemelde brand in der A Kerk, die het verleggen der preêkbeurten van daar in de Akademiekerk veroorzaakte (62). Het bleef hier de onderscheidene godsdienstoefeningen tot in 1814 opluisteren. In dat jaar schonk de Souvereine Vorst hetzelve, bij gelegenheid, dat hij hier het tweede Eeuwfeest van de stichting der Hoogeschool bijwoonde, aan die zelfde A Kerk, voor welker gemeente het op hare vorige plaats het eerst had moeten dienen.

Ten zuiden van het koor was de sacristie der kerk en de boekenkamer van het klooster geweest. Bij de oprigting der Hoogeschool maakte men van deze twee vertrekken beneden eene Anatomie of Ontleedplaats en boven eene Boekerij. De eerste is daar tot nu toe gebleven. Er wordt echter thans een nieuw gebouw voor

dezelve getimmerd, dewijl dat vertrek aan de Roomsche gemeente weder tot sacristie moet dienen. De Akademische Boekerij, eerst uit den voorraad van gedrukte en geschrevene boeken, dien men in eenige kloosters en in de Maartenskerk vond, zamengesteld, was toen zeer klein van omvang en konde daardoor gemakkelijk op deze bekrompene plaats geborgen worden. Het jaarlijks aanwinnen maakte haar weldra te groot voor dezelve. In 1664 moest men haar reeds boven een gedeelte van de Latijnsche scholen bewaren. Nu beslaat zij bijna de geheele tweede verdieping van het voormalige klooster (63).

De vierkante binnenplaats, waarop de gangen der Latijnsche scholen, benevens die der boven haar geplaatste Bibliotheek uitzien, heeft bij de oprigting der Hoogeschool ook eene andere bestemming verkregen. Zij werd bij het betimmeren van het oude kloosterkerkhof (64), tot eene nieuwe begraafplaats ingerigt.

De nieuwe begraafplaats brengt mij tot de laatste bijzonderheid, die ik nog over de Broederenkerk heb te melden, namelijk welke merkwaardige mannen in dezelve begraven zijn. De eerste van deze behoorde, naar tijdsorde, in het eerste hoofdstuk genoemd te zijn. Doch ik wilde mijn verhaal daar niet afbreken en de vermelding van dien man liever verschuiven, waar heen de zaak-orde dezelve verwees. Ik bedoel Ridder NITERD FOX, die ten jare 1499 in deze kerk ter aarde werd besteld. De omstandigheden zijn merkwaardig genoeg, om ze een weinig uitvoeriger mede te deelen. Fox was in dienst van Graaf

EDZARD van *Oostfriesland*, die *Groningen* zijn' juk zocht op te leggen. In een' der menigvuldige krijgstogten van dien tijd, legerde hij zich tegen den avond in het naburige dorp *Kropswolde.* Des nachts wordt hij door de Groningers, die van hunne kondschappers zijne aankomst wisten, en dáár alle wegen en paden kenden, onverhoeds met overmagt overvallen. Zwaar gewond, blijft hij zijne krijgsknechten tot dapperheid aanmanen. Zelfs op de knieën liggende, gaat hij nog voort met strijden, tot hij al vechtende den adem uitblaast. Hij was ten allen tijde een groot en gevaarlijk vijand van de Groningers geweest, doch deze vergeten zijn haat tegen hen, om zijne dapperheid te bewonderen. Zij voeren zijn lijk Stedewaarts, rigten een lijkfeest aan en begraven hem statiglijk op de plaats der eere, op het koor van de Broederenkerk. Ja, zij stellen hem twee luisterrijke gedenkteekenen, een op den naasten pilaar in een Latijnsch, en een ander op den grafsteen in een Nederduitsch opschrift, om zijn' roem tot in toekomende geslachten aan vreemdeling en inwoner te verhalen (65).

Na FOX zijn er vele beroemde mannen begraven, die hunne glorie evenwel aan stiller en edeler bezigheden hadden te danken. Onder deze bekleedt de eerste plaats UBBO EMMIUS, die als Rector der Latijnsche Scholen en als Hoogleeraar aan de nieuw opgerigte Akademie, welker eerste Rector Magnificus hij werd, *Groningen* duur aan zich verpligtte, en als klassieke geschiedschrijver van het oude *Friesland* zich zelven

de kroon der onsterfelijkheid heeft verworven. Hij werd in 1625, onder grooten toevloed van aanzienlijke mannen, bij welke men zelfs den Stadhouder Graaf ERNST KASIMIR opmerkte, zeer plegtig op het koor bij het voormalig hoog altaar begraven. Zijn grafsteen, met een passend inschrift voorzien, is tot dusverre gaaf bewaard gebleven. Eene goed geschilderde afbeelding van hem vindt men op de Akademische Boekerij; eene andere, waardoor de Regering de verdiensten van den waarlijk grooten man wilde vereeren, in de Raadzaal van het Stadshuis. Behalve EMMIUS zijn in dit heiligdom nog vele andere mannen van naam ter aarde besteld. Uit de beroemde Geneeskundigen noem ik slechts NICOLAUS MULERIUS en JOHANNES FREITAG. Onder de Godgeleerden telt men SAMUEL MARESIUS en MATTHEUS PASOR. Ook de bekende Regtsgeleerde JOHANNES BARBEYRAC rust hier van zijnen onvermoeiden arbeid. Behalve deze verscheidene leden van het verdienstelijke geslacht der ALTINGS, en onder hen de groote Burgemeester MENSO ALTING, wien wij de Beschrijving van ons Vaderland te danken hebben. Een der laatsten, wier stoffelijk hulsel hier werd nedergelegd, was in 1820 de schrandere en brave Regtsgeleerde ALBERTUS JACOBUS DUYMAER VAN TWIST.

Bij de nieuwe bevloering der kerk, die nu onlangs plaats had, zijn alle grafzerken of weggenomen of onzigtbaar geworden. Onder dezelve waren verscheidene, die op de graven van sommige der genoemde mannen of van andere met de Hoogeschool in betrek-

king staande personen, hadden gelegen. Deze zijn, voor zoo verre de bloedverwanten ze niet terug vroegen, den Akademischen Senaat overgegeven, die ze ter gedachtenis zal bewaren en ze bij voorraad op de plaats van het Akademisch gebouw heeft doen nederleggen (66).

Dit is het, wat ik omtrent de Broederenkerk, gedurende den tijd, dat zij der Akademie diende, had te vermelden. Mij schiet niets over dan de reden op te geven, waarom zij nu weder hare oudste bestemming gaat vervullen.

VIERDE HOOFDSTUK.

Eenige bijzonderheden uit de geschiedenis der Roomschgezinden te Groningen *sedert de Reductie; tot opheldering van de reden, waarom de Broederenkerk nu aan hen is afgestaan.*

Het onderzoek naar de uitgebreidheid en den toestand van de gemeente der Roomschgezinden te dezer Stede gedurende de twee laatste eeuwen, beveelt zich meer door belangrijkheid, dan door gemakkelijkheid. Ik zal intusschen beproeven, wat ik er over konde vinden, in eenigen zamenhang voor te dragen, opdat het blijke, dat de laatste schikking, waarbij de Broederenkerk aan haar is afgestaan, even billijk en regtvaardig is, als de vroegere, waardoor zij haar werd ontnomen.

Hoe groot het getal der Roomschgezinden was, die hier na de Reductie in 1594 zijn overgebleven, is geheel onzeker. Denkelijk hebben sommigen de op-

gaande zon aangebeden en zich bij de overwinnende partij gevoegd. Eenigen zullen wel naar de zuidelijke Gewesten en andere Roomsche landen met der woon vertrokken zijn: gelijk uit die landen eene nog veel grootere menigte Hervormden naar ons Vaderland verhuisde: want de Belgische steden krompen in, de Hollandsche werden telkens op nieuw uitgelegd. Doch anderen wilden zekerlijk bij de geloofsbelijdenis ook de woonplaats hunner Vaderen blijven bewaren. Daartoe hadden zij ook volkomen vrijheid: alleen de gezamenlijke godsdienstoefeningen waren hun verboden. Wat hunne Priesters betreft: van deze hadden eenigen met de Spaansche bezetting de Stad verlaten. Anderen waren hier wel gebleven, maar hadden of de Hervormde godsdienst, vooraf in stilte door velen beleden, nu openlijk aangenomen, of genoten de jaarwedde, door de Staten hun toegekend, onder voorwaarde van niet te zullen leeren. De drie Pastoren van de Maartenskerk leveren ons een voorbeeld van dit alles op. De eene, ARNOLD VAN NYLEN, vertrok met de Spanjaarden: de tweede, JOACHIM WERMERUS, werd Predikant bij de Hervormden: de derde, HENDRIK FOKKING, bleef buiten geestelijke bediening hier wonen (67).

De kleine gemeente der nog overgebleven Roomschgezinden werd nu onder den Vikaris van *Haarlem* gesteld: doch zij bleef veertien jaren herderloos. Eerst in 1608 kwam er een Pastoor, die in één kerkje de dienst waarnam. Hij en zijne opvolgers konden het hier echter dikwijls naauwelijks uithouden, dewijl zij gedurig in de gevangenis werden ge-

worpen en uitgebannen (68). Eigenlijke godsdienstvervolging leden zij evenwel niet: want hun geweten werd niet verontrust, en zij ondergingen geenerlei straf, of als Roomschen, of als Pastoors, maar omdat zij bijeenkomsten hielden, die bij 's Lands wetten verboden waren. En deze wetten werden uitgevaardigd, dewijl 's Lands Hooge Regering meende te weten, dat zulke vergaderingen, hoewel ten behoeve der godsdienst zamengekomen, echter dikwijls tot staatkundige oogmerken, en wel om het land weder onder *Spanje* te brengen, misbruikt werden. Tot aan den Munsterschen vrede in 1648, en dus zoo lang, de Nederlandsche vrijheid nog niet gevestigd was, wilden de Algemeene Staten van geenerlei afschaffing of verzachting van de wetten en plakaten tegen de Roomschgezinden hooren. Deze moesten er zich mede te vrede houden, zoo luidde hunne taal, dat men hun geweten vrij liet. Bij de eerste onderhandelingen over het twaalfjarig bestand vorderden de Spaansche Gezanten vrije oefening van de Roomsche godsdienst. Doch zoolang zij dezen eisch niet lieten vallen, sloegen de Staten alle handeling af. Na het sluiten van het bestand, in 1609, leverde de Afgevaardigde van *Frankrijk* een wijdluftig vertoog ten voordeele der Roomschgezinden ter Staatsvergadering in. Met vele redenen zocht hij haar te bewegen, den Katholijken, zoo niet bij openbaar besluit, ten minsten bij oogluiking, vrije godsdienstoefening te vergunnen: en zoo geene openlijke eeredienst konde gedoogd worden, dat de Roomschen toch eenige oefe-

ning in hunne huizen mogten hebben, zonder gestoord en naar de gestrengheid der plakaten behandeld te worden. Zelfs op dit zoo gematigd aanzoek viel geen besluit. De Regering was te zeer overtuigd, dat die vrijheid voor als nog onmogelijk geschonken kon worden, zonder beroerte in den Staat te verwekken. Op de oogluiking echter, die de Gezant verzocht had, deed zij hem hopen. In 1644, toen de Munstersche vredehandelingen begonnen, verzochten de Fransche Afgevaardigden op nieuw vrijheid van godsdienstoefening voor hunne geloofsgenooten. Doch de Staten namen dit zeer euvel op. Zij antwoordden, » dat zij in het geheel niet gezind waren, om aan het gedane verzoek te voldoen, maar integendeel door vernieuwing der vorige plakaten, tegen de toenemende stoutigheden der Pausgezinden dachten te waken. Deze toch vergenoegden zich niet met hun geweten in stilte te voldoen; maar gaven op verscheidene plaatsen openlijke ergernis, voerden kerkelijke regering in, en toonden in hunne gebeden zelfs toegenegenheid tot den Koning van *Spanje*, den erfvijand dezer Landen."

Hunne gestrengheid bevreemde ons niet. Zij kenden den diepgewortelden haat der strijdende en twistzieke partijen. Hadden zij niet alle pogingen van den wijzen en alom beminden Vader WILLEM, om denzelven uit te roeijen, vruchteloos zien afloopen? Die eeuw was voor geene liefde, zelfs voor geene verdraagzaamheid, vatbaar. En hoeveel meer hebben nogtans de Staten gedaan, dan zij schenen te doen? Hetgeen

zij weigerden als voorwaarde van een verbond te onderschrijven, of als verzoek van eene vreemde Mogendheid in te willigen, dat deden zij, zoo veel immer mogelijk was, uit zich zelve. Zij bleven wel streng in woorden, en lieten de plakaten, om des onverdraagzamen volks wille, in wezen, maar inderdaad namen zij de Roomschen in hunne bescherming, gaven hun hoe langer zoo meer vrijheid, en eischten eindelijk niets van hen, dan dat zij zich als goede burgers kweten. Ja, ons Vaderland werd de zetel der verdraagzaamheid, waar alle, in andere gewesten, wegens het geloof vervolgden, eene veilige wijkplaats vonden (69).

Het wordt tijd van deze uitweiding tot *Groningen* terug te keeren. Gelijk wij verhaalden, hadden de Roomschen hier in 1608 slechts één kerkje. Omtrent 1646 was hun getal zoo toegenomen, dat er een tweede bijkwam. Na dezen tijd was de aanwas nog veel sterker. In 1663 vinden wij in de Stad reeds vijf en op het Land drie Roomsche Geestelijken, die gemeenten bedienden (70); en het getal der gemeenteleden in het voormalig Bisdom van *Groningen*, 't welk behalve deze Provincie, *Reiderland* en *Drenthe* bevatte, schijnt in 1667 ruim 2600 bedragen te hebben (71). Dit sterk toenemen wordt opgehelderd door het schrijven van een Utrechtsch Bisschop in 1662, dat de zaken der Roomsche kerk door de verzachting der staatsplakaten in de Nederlanden zeer beterden (72). Doch juist omtrent dezen tijd, toen vele Hervormde Godgeleerden reeds al-

gemeene verdraagzaamheid predikten, begonnen gewigtige staatkundige gebeurtenissen hunne rust en welvaart op nieuw te verstoren. Wij moeten dit een weinig uit een zetten.

Sedert den Munsterschen vrede hadden de Vereenigde Nederlanden wel reeds tegen meer dan éénen vijand de wapenen weder moeten opvatten, doch het was tot dusverre in minder algemeene en louter staatkundige oorlogen geweest. Nu dreigde een zwaarder onweêr dan ooit. De wolken, die zich aan alle zijden zamenpakten, schenen niets minder dan geheel het staatkundig bestaan van *Nederland*, en met hetzelve ook de voor veel bloed en tranen gekochte godsdienstvrijheid te zullen vernietigen.

LODEWIJK XIV, Koning van *Frankrijk*, die met een wulpsch leven schijnheiligen ijver voor zijne godsdienstbelijdenis verbond, KAREL II, Koning van *Engeland*, een lage wellusteling, die in het geheim de Roomsche godsdienst had aangenomen, de Aartsbisschop en Keurvorst van *Keulen*, sints lang op de Staten gebeten en vijand van de Hervormde kerk, en eindelijk de Bisschop van *Munster*, BAREND VAN GALEN, die het zwaard veel liever, dan den herderstaf voerde, vereenigden zich, om dezen kleinen Staat te overheeren, den buit onder elkander te deelen, en door op deze wijze het bolwerk van de burgerlijke vrijheid en van het Protestantismus te bemagtigen, alle vrije en onbekrompene denkbeelden voor eeuwig te smoren. In 1672 vielen hunne vloten en legers te gelijk op ons Vaderland aan. In éene maand wer-

den drie Gewesten, *Gelderland, Utrecht* en *Overijssel* en het Landschap *Drenthe* van de Unie afgescheurd. Ginds bleven *Holland* en *Zeeland*, hier *Friesland* en *Groningen* alleen stand houden. In *Groningen*, waar de Regering buitendien een minder goed oog op de Roomschen sloeg, dan in sommige andere Provinciën plaats had (73), vertrouwde zij hen nu in het geheel niet meer. Na hun reeds in 1665, bij het eerste dreigen des Munsterschen Bisschops, de wapenen te hebben ontnomen en in 1666 met de Doopsgezinden en de huisgezinnen, waaruit geen man de krijgsdienst konde waarnemen, in plaats van persoonlijke wacht, eene belasting als wachtgeld te hebben opgelegd (74), ging zij nu nog iets verder. Bij eene ordonnantie van den 3 van Sprokkelmaand 1671, toen men de vijandelijkheden, die het volgende jaar uitbarsteden, reeds vreesde, beval zij eene algemeene wapening der burgerij, doch van alle mannen, die *Papist* en *Mennist* waren, boven de 18 jaren, en van vrouwen, eischte zij eene schatting tot aankoop van wapenen voor anderen. Weldra toonde het gedrag der vijandelijke Vorsten, dat die voorzorg niet nutteloos was. Want deze poogden inderdaad door het belezen hunner geloofsgenooten, tweedragt in den Staat te verwekken, om zich deszelfs verovering nog gemakkelijker te maken (75). In de belegering van *Groningen* door de Bisschoppen van *Keulen* en *Munster*, ten jare 1672, hielden zich de Roomschen echter zoo stil, dat men in de omstandige verhalen van die gebeurtenis, naauwelijks

hunnen naam gemeld vindt (76). Bij eene wachtordening, tien jaren later vastgesteld, nam men hen derhalve ook weder onder de gewapende burgerij op, hoewel er nog geene officieren of onderofficieren uit hen mogten zijn (77). En over het geheel verhinderde men hen in *Nederland* nu niet meer godsdienstoefeningen te houden, mits zij zich bedienden van Priesters, die binnen deze landen geboren waren (78).

Naauwelijks was dit onweder afgedreven, en met den Staat zelven, ook de godsdienst-verdraagzaamheid, in zoo verre zij in die eeuwe mogelijk was, gered geworden, of eene nieuwe verstoring werd haar bereid. Dezelfde LODEWIJK XIV was er de bewerker van. Trouweloos herriep hij in 1685 het Edict van *Nantes*, waarbij de groote HENDRIK IV ruim tachtig jaren vroeger aan de Protestanten in *Frankrijk* vrijheid van godsdienst had toegezegd. Het vlugten buiten 's lands werd hun verboden en zoo veel mogelijk belet, terwijl in hunne huizen gelegerde Dragonders hen tot het Roomsche geloof moesten bekeeren. Intusschen ontsnapten er millioenen naar alle Protestantsche landen. In *Groningen* kwamen er zoo vele, dat, gelijk wij boven (bl. 70, 71) zagen, elf uit hen tot Fransche Predikanten werden aangesteld.

Hoe kon het anders, of deze vervolging, die eenige jaren duurde en elders nagevolgd werd, moest de harten, welke elkander een weinig naderden, weder geheel verwijderen? Doch het kwaad lag niet alleen daarin, dat de Hervormden de Roomschen wantrouw-

den; er schuilde nog iets ergers onder. De eigenlijke bewerkers van de rampen der Fransche Protestanten, die ten dezen tijde LODEWIJK XIV en genoegzaam alle Roomsche Vorsten regeerden, bijna geheel Europa aan zich onderworpen hadden, en ten gelijke tijde als in *Frankrijk*, ook in *Piemont*, in de *Palts*, en in *Engeland* het Onroomsch geloof zochten te verdelgen, de verfoeijelijke Jezuïten, vervulden ook in ons Vaderland de gemoederen der Roomschgezinden met eenen, hun anders vreemden, haat en wrevel. Dit gelukte hun zoo goed, dat de Roomschen te *Leeuwarden* openbare vreugde over de vervolgingen der Hervormden in *Frankrijk* betoonden, en den Nederlandschen Protestanten een dergelijk lot durfden toewenschen: weshalve, bij geregtelijk vonnis van den 26 van Hooimaand 1687, hun misgereedschap ten vure werd veroordeeld (79). Ik zal, opdat men onze Roomsche landgenooten van dien tijd niet verkeerd beschuldige, iets over der Jezuïten bedrijf in *Nederland* aanstippen.

Ingesteld, om de Hervorming, in schijn met hare eigene wapenen, verlichting en godvrucht, te bestrijden, zocht deze orde juist het ijverigste te werken, waar deze het meeste veld won. Zoo kwamen eenige harer leden ook reeds in 1566 in de *Nederlanden*. Onrust en tweedragt, die hen verzelden, kenmerkten hunnen weg. Wij zagen vroeger, hoe vooral hunne list Roomsch en Onroomsch in den krijg tegen *Spanje* scheidde en den vrijheidskamp in een godsdienstoorlog veranderde. De schrandere Stadhou-

der van *Friesland* WILLEM LODEWIJK, doorzag reeds hunne treken, en zeide van hen het grootste nadeel voor het Vaderland te vreezen. Het was toch, zoo sprak hij over hen, hunne leer, dat men aan zoogenaamde ketters alles mogt beloven, en het beloofde zelfs met eede bevestigen, maar in der daad geheel anders doen. En dat, hoewel hier eenig bedrog in scheen te zijn, dit niet dan eene heilige list was, die belooning in plaats van straf verdiende, omdat zij ten voordeele van het Pausdom gedaan werd. Hij beklaagde daarom de dwaasheid der zoodanigen, welke geloof gaven aan de beloften der Pausgezinden, die zich aan der Jezuïten bestier hadden overgegeven (80). In 1596 lieten de Algemeene Staten een plakaat uitgaan, 't welk de Jezuïten bande en den ingezetenen verbood, zich in de scholen van deze orde te begeven. In 1612 was het noodig een dergelijk bevel te herhalen, dewijl zij zich weder openlijk vertoonden. In het toen uitgegeven plakaat worden zij eene zeer schadelijke sekte genoemd, die hare vreemde leeringen onder de goede ingezetenen wilde uitstrooijen; die bijzonder arbeidde, om de tyrannieke magt der Pausen staande te houden, dezelve stellende, niet alleen in het kerkelijke boven de algemeene Concilien, maar ook in het tijdelijke boven alle Koningen, Prinsen en Republieken, zoodat zij de onderdanen van hunne schuldige gehoorzaamheid aftrok (81). En waarlijk, men had reden, tegen hen op zijne hoede te wezen. Niet alleen in andere landen, en zelfs in het naburige

Oostfriesland (82), kwamen hunne verraderlijke aanslagen in het licht, het bleek, dat zij hunne werken der duisternis ook in *Nederland* voortzetteden. Uit oorspronkelijke stukken, in 1616, op last der Staten van *Friesland* uitgegeven, blijkt, dat zich hier toen zeer vele Jezuïten ophielden, die er zich op toelegden, nieuwe leden voor hunne kerk aan te werven en eindelijk het geheele land weder onder *Spanje* te brengen. Zij gebruikten hiertoe de snoodste listen. Zij lieten, b. v., hunnen nieuwelings bekeerden vrijheid, zich uiterlijk als Hervormden te blijven gedragen, de predikatie bij te wonen, het vasten na te laten, ja zelfs, als zij in de Regering zaten, aldaar in de verstoring *der Papistische vergaderingen* toe te stemmen, indien het slechts geschiedde, om bedekt te blijven en de Roomsche belijdenis te bevorderen. Voorts ziet men er uit, dat zij in een verbloemden stijl, als over eene koopmanschap, aan elkander over hunne zaken schreven, en op den brief niet het adres aan den Jezuiet stelden, maar alleen een teeken of een letter, tot onderrigt van den Roomschen koopman, aan wien de brief gezonden werd. Ook blijkt van hunne pogingen, om den inlandschen Priesteren het voordeel af te zien en hen als te liefderijke en bezadigde menschen, te verdrijven. Terwijl zij, om dit nog ten slotte te melden, in een' zekeren brief, waarschijnlijk aan OLDENBARNEVELD geschreven, met ronde woorden verklaren, dat alle Nederlanders moeten terugkeeren naar de Katholijke Kerk, die haren regel niet kan verlaten en geenerlei

andere geloofsbelijdenis naast zich dulden, en dat men, zoolang dit niet gebeurd was, op geen vrede in *Nederland* konde hopen (83). Menschen, die zulke beginselen volgden, mogt men in geene welgeordende maatschappij dulden. Zoo dachten niet alleen de Staatslieden, maar ook vele inlandsche Priesters zelve, die vooral door hen, maar ook door sommige andere vreemde Monniken werden verdrongen. Het was dus gedeeltelijk op het verzoek dezer ingeboren' Priesters, dat de Algemeene Staten in 1687 aan de Jezuïten, Franciskanen, Dominikanen en andere Monniken, bij openbaar plakaat het verblijf in *Nederland* ontzeiden. Zij hadden toch bevonden, zoo drukten zij zich uit, dat die menschen uitlandsche zendelingen waren, die den Staat geen goed hart toedroegen, van hunne kloosters en Oversten afhingen en jaarlijks aanzienlijke sommen gelds uit het land voerden. Van binnen het land geboren Priesters, verklaarden zij echter tevens, mogten de Roomschgezinden zich bedienen (84). In later tijd nam de tweespalt tusschen een deel der inlandsche en de vreemde Roomsche Geestelijken nog aanmerkelijk toe; vooral nadat de Paus eene zeer befaamde bulle, *Unigenitus* genoemd, in 1713 had uitgegeven, en daarbij de navolgers van CORNELIUS JANSENIUS, Bisschop van *IJperen*, wegens verscheidene, bij hem voor kettersch gehoudene, leerstellingen veroordeeld. De meeste vreemde en vele Nederlandsche Geestelijken namen dezelve aan; doch andere inlandsche Priesters, die het oude vrije bloed in de aderen voelden, weiger-

den de willekeurige bepalingen van den Paus te erkennen. Zij kozen zich te *Utrecht* een Aartsbisschop, van wien hunne Priesters de zending ontvingen. Zelve noemden zij zich *de oude Klerizij*, dat is, oude Geestelijkheid; bij hunne tegenstanders heeteden zij *Jansenisten*, gelijk deze bij hen met den bijnaam van *Jezuïtischgezinden* werden bestempeld (85). Deze inwendige geschillen moesten wij even aanroeren, opdat men zien mogt, dat voornamelijk vreemdelingen de verbittering in 't gemoed der Nederlanders stookten, welke deze zonen van één huisgezin elkander leerde haten, omdat zij hun' Vader niet op dezelfde wijze vereerden.

Het is waarlijk bedroevend, dat de blijken van dezen godsdiensthaat tot over een derde van de achttiende eeuw in *Europa* en *Nederland* voortduren. Nog in 1720 werden de Protestanten in de *Palts* en elders door Roomsche Vorsten zoo wreed vervolgd, dat de Staten der *Nederlanden* na vruchtelooze onderhandelingen, alleen door vernieuwing der plakaten tegen vreemde Priesters en het sluiten van eenige Roomsche kerken, hunnen geloofsgenooten in andere landen eenige verademing meenden te kunnen verschaffen. Schotschriften tegen die gezindte lieten zij echter niet toe, en den ingeborenen Priesteren mogt, bij het vervullen hunner ambtspligten, niets in den weg worden gelegd (86). Twaalf jaren daarna, in 1732, had in een meest Roomsch land eene nieuwe onderdrukking van Protestanten plaats. De Aartsbisschop en Vorst van *Saltsburg* waagde het te-

gen alle verbonden en wetten aan, zijne Onroomsche onderdanen, 30,000 in getal, met achterhouding van bijna al hun goed, in den winter uit hun land te drijven. Sommige der bannelingen zetteden zich in ons Vaderland, de meesten in *Pruissen* neder (87). Deze vervolging vervulde *Europa* met het grootste afgrijzen, maar was juist wegens hare ijsselijkheid, het laatste voorbeeld van dien aard.

Toen eenigen tijd daarna VOLTAIRE zijn werk *Over de Verdraagzaamheid* schreef, en *Pruissens* groote Koning, FREDERIK II, zonder aanzien van persoon of belijdenis regeerde, begon er eene nieuwe orde van zaken in ons werelddeel geboren te worden. De orde der Jezuïten, aan welke men ook nog de Saltsburgsche vervolging had te wijten, verminderde in aanzien en invloed, en werd eindelijk, in 1773, opgeheven. Langzamerhand erkende de Staatkunde de mogelijkheid, om den Protestantschen en Katholijken geloofsvorm zamen te kunnen omvatten, en den pligt, om geen' van beide ten koste des anderen te begunstigen. JOZEF II, Keizer van *Duitschland,* gaf er den Vorsten eene voorloopige proef van. En toen eindelijk de Fransche omwenteling, na 1789, tot stand kwam, werd elders, en in 1795 ook in ons Vaderland, de Kerk en Staat gescheiden. De Regering had nu geene geloofsbelijdenis meer en vroeg niet langer naar de godsdienst der onderdanen, maar naar hunne pligtsbetrachting als burgers.

Voor deze verandering in den vorm der staatsinrigting was de geest onzer Landgenooten langzaam voorbereid

geworden. De oude plakaten tegen de Roomschen werden sints lang nooit meer uitgevoerd; nieuwe niet meer uitgevaardigd. Omtrent het midden der achttiende eeuw mogt een Roomsch Priester te dezer Stede zijne dienst openlijk beginnen, mits onder goedkeuring van den Raad. In 1775 en 1777 vinden wij een' Amplissimus of Aartspriester erkend, die, in 1780 werd verpligt, van het versterf of vertrek van een R. K. Priester aan den Raad kennis te geven, en in 1790 in den eed genomen. En, hetgeen *Groningens* Regering nog meer tot eere strekt, den 6 van Zomermaand 1775, toen de Roomsche gezindte volgens de staatswetten nog niet dan geduld was, schonk zij reeds aan derzelver armen vrijdom van Stads belasting op het brood, welke, van tijd tot tijd, tot vleesch, zout, turf enz., werd uitgebreid (88).

Bij deze stemming der gemoederen wies de Roomsche Kerk hier sterk in getal van leden. De handel en welvaart der Stad, benevens de verdraagzaamheid en liefde, waarmede de Protestantsche inwoners hen behandelden, deed niet alleen de Nederlandsche geslachten hier blijven; maar bewoog ook vele Duitschers en Italianen, die hier ruimere bronnen van bestaan, dan in hun Vaderland vonden, doch dat Vaderland ten deele nog door hunne familienamen aanwijzen, om zich hier neder te zetten. Vandaar het, anders onverklaarbaar, toenemen der Roomsche gemeente. Over haren toestand en hare uitgebreidheid in deze Provincie, omstreeks het midden der zeventiende eeuw, hebben wij boven (bl. 82) gesproken. In dien tijd wer-

den over het voormalig Bisdom van *Groningen* Aartspriesters aangesteld, die in deze Stad woonden. De eerste heette JOHAN TINGHA. In het begin der volgende eeuw waren hier, in de Ooster- Ebbinge- Heere- en Guldenstraat en in den Carolieweg, vijf kerkjes voor hen. Op het Land vond men toen drie. Het oudste van deze stond te *Uithuizen*, onder 't welk alle Roomschgezinden van het zoogenaamde *Hoogeland* behoorden. Eene tweede kerk zag men te *Oosterwierum* en *Wijtwert*, welker Pastoor het grootste deel van het *Lageland* moest bedienen. Het schijnt echter, dat men in deze streek eene enkele keer ook op eene andere plaats predikte. Als derde bedehuis wordt opgegeven dat te *Sappemeer*, in 1705 opgebouwd, waaronder het *Oldampt*, *Westerwolde* en *Reiderland* behoorde. In het *Westerkwartier* waren wel eenige Roomschen, maar niet genoeg, om er een Geestelijke te plaatsen. In *Drenthe*, ook een deel van 't Groninger Bisdom, schijnen in het geheel geene van die belijdenis geweest te zijn (89). De Roomsche gemeente van de Stad was in het begin der vorige eeuw 1500 of 1600 zielen groot, maar nam zoo zeer toe, dat zij aan derzelver einde ruim 4000 zielen bevatte, en, volgens de telling van 1830, nu uit 4908 bestaat (90). Bij de vijf bovengenoemde kerkjes, die echter niets dan zalen in gewone huizen waren, had zij in 1711 nog een zesde in den Pausgang, bij de Butjesstraat, en in 1719 een zevende bij der A verkregen. Doch, om de armen beter te onderhouden, werd de bidplaats in de Heerestraat in 1790 en die in den Pausgang in

1794 opgeheven (91). Na de scheiding van Kerk en Staat, in 1795, poogden de Roomschgezinden nu en dan in plaats der vijf bidzalen ééne groote kerk te verkrijgen. Een verzoek, in 1809 daartoe aan Koning LODEWIJK ingezonden, werd afgeslagen. Geen beter lot had een ander, in 1812 aan Keizer NAPOLEON gedaan. Het was voor een' afstammeling van het doorluchtige huis van ORANJE bewaard, hun eene der kerken, welke zijn Voorzaat hun had moeten ontnemen, nu bij veranderde omstandigheden, weder terug te schenken. In 1818 vervoegde zich namelijk de Aartspriester, B. MEDDENS, in requeste bij Zijne Majesteit, met verzoek, om voor de gemeenten dier belijdenis eene der publieke kerken te mogen verkrijgen; aangezien hunne vijf bedehuizen veel te klein en ongeschikt waren, om het aangroeijend getal der kerkgangers te bevatten. Dit verzoek had verscheidene onderhandelingen ten gevolge. In een later stuk berigtte de Aartspriester, dat indien de R. Katholijken in het bezit der Broederen- of Akademiekerk werden gesteld, de thans bestaande bedehuizen door hem konden en zouden worden opgeheven en de vijf kerkelijke gemeenten daarin tot ééne parochie vereenigd. Waarop de Koning, wetende dat deze kerk tot geen godsdienstig einde gebruikt werd en zonder wezenlijk ongerief voor andere gezindten aan de Roomschen kon worden geschonken, in 1821 besloot (92), deze kerk aan hen af te staan met koor, sacristie, consistoriekamer en een gedeelte van het kerkhof, benevens eene toelage van *f* 25,000, om de kosten voor het herstel-

len der kerk, het bouwen van een nieuw Theatrum Anatomicum en het leveren van een' nieuwen toegang tot de Bibliotheek, die dusverre in de kerk was, te bestrijden. De gemeente zou zich verbinden, om het overige bij te dragen, en daar er nu slechts ééne parochie mogt overblijven, de tegenwoordige bedehuizen ten dien einde openlijk verkoopen.

Dan het bleef dralen. De gemeenten, die voor een groot deel uit geringe en onbemiddelde leden bestaan, durfden de vervallene kerk op deze voorwaarden niet aanvaarden. Men bleef dus aan het onderhandelen, tot dat haar na lang aanhouden behalve de *f* 25,000 wegens het toegenomen verval der kerk, in 1829 nog *f* 34,000 van Landswege werd toegestaan (92). Nu nam eene Commissie uit haar midden de kerk van de Curatoren der Akademie over, en begon spoedig de vertimmering, die nog niet voltooid is.

Zoo ver de geschiedenis reikt, woonde, bij alle verwisseling van vorm en bestemming, licht en liefde in dit heiligdom. Licht en liefde blijve er ook bij deze verandering. Zij moge de laatste zijn. Het Evangelie, 't welk alle menschen als broeders vereenigt en er nu weder gepredikt zal worden, doe den naam van *Roomschen* en *Protestanten* onder de menschen verdwijnen, opdat zij alleen *Christenen* mogen heeten en *Christenen* zijn!

AANTEEKENINGEN.

(1) Zie MENCONIS *Chronicon* in MATTHAEI *Analecta*, T. II p. 155, 156, en E. BENINGA, ib. T. IV p. 115. Waaruit geput hebben U. EMMIUS, *Rerum Frisicarum Hist.* L. X p. 153, *Tegenwoordige Staat van Stad en Lande*, D. I bl. 75, N. WESTENDORP, *Jaarboek van en voor de Prov. Groningen*, D. I bl. 323, enz. — Oude oorkonden van het klooster heb ik te vergeefs gezocht.

(2) Zie over het stichtingsjaar van het klooster te *Utrecht*, A. MATTHAEUS, *Fundationes et Fata Ecclesiarum*, p. 243, en, in de *Historia Episcopatuum Foederati Belgii* (van H. E. VAN HEUSSEN), *Hist. Episc. Ultraj.* p. 104, 550; te *Deventer*, *Hist. Episc. Dav.* p. 40; te *Leeuwarden*, *Hist. Episc. Leov.* p. 36.

(3) Verg. Aanteek. 50.

(4) *Hist. Episc. Gron.* p. 12, en de vertaling daarvan (door H. VAN RYN), *Oudheden en Gestichten van Groningen*, bl. 55.

(5) U. EMMIUS, *Rer. Fris. Hist.* L. XXIV p. 374. Schrale berigten omtrent dezen beroemden Monnik vindt men bij J. F. FOPPENS, *Bibl. Belg.* T. I p. 592, in de *Woordenboeken* van HOOGSTRATEN en eenige anderen. Over zijn verblijf te *Amsterdam* heeft WAGENAAR, *Beschr. van Amst.* D. I bl. 24, 153—155, uit onuitgegeven stukken veel merkwaardigs medegedeeld, en over dat in *Friesland* spreekt SCHOTANUS, *Friesche Hist.* bl. 332. Hij was van *Kempen*, in het Keulsche, geboortig, en daardoor een landgenoot van den beroemden THOMAS à KEMPIS, wiens tijdgenoot hij tevens was. Een tijd lang vervulde hij den post van Lector bij de Minderbroeders te *St. Omer.* In 1462 verwekte hij door zijne predikatien groote beweging te *Amsterdam.* Ook schrijft men hem geene geringe verdiensten toe in het bijleggen der twisten tusschen de Hoekschen en Kabbeljaauwschen. In 1464 predikte hij boete in *Gaasterland*, een deel van *Friesland.* Hij stierf te *Nijmegen* in 1473. Van zijne welsprekendheid, welker roem nog leeft in het spreekwoord, *Al kunt gij praten als* BRUGMAN, geeft WAGENAAR eenige belangrijke proeven. Het blijkt, dat zij geschikt was, om op den grooten hoop van die eeuw een' diepen indruk te maken.

(6) U. EMMIUS, L. XXVI p. 396.

(7) Ik heb dit berigt over den Monnik TILEMAN van den beroemden D. GERDES overgenomen. Zie 's Mans *Historia Evangelii Sec.* XVI *renovati*, T. I p. 46, 47. Hem is ook gevolgd H. H. BRUCHERUS, *Gesch. van de opkomst en vestiging van de Kerkhervorming in de Prov. Groningen*, bl. 37, 38. Doch na het afdrukken van den tekst heb ik gezien, dat GERDES mij heeft doen dwalen, en dat de gezegden, die ik aan één' TILEMAN heb toegeschreven, aan twee menschen van denzelfden naam behooren. Het eerste is van den Groninger

Monnik, gelijk blijkt uit den bij GERDES aangehaalden, FLACIUS, *Catal. Test. Verit.*, die hem p. m. 577 alleen TILEMAN noemt. Het tweede, alleen uit PH. MORNAEI, *Myster. Iniquit.* p. 609, waar het aan een' TILEMAN SPENGERBERG wordt toegeschreven, aan GERDES bekend, behoort aan een' Duitscher, die, volgens eene andere door GERDES niet opgemerkte plaats van FLACIUS p. m. 578, TILEMAN SPANGENBERG heette en vader was van een' niet onbekend Godgeleerde, JOHANNES SPANGENBERG, ┼ 1550, bij C. G. JÖCHER, in het *Allg. Gelehrten Lex.* vermeld. — Intusschen hoort hier te *Groningen*, hoewel dan niet in het Franciskaner klooster, eene soortgelijke voorspelling te huis, als deze tweede. Zij was van den beroemden WESSEL GANSFORT en wordt verhaald door MORNAEUS, l. l., HARDENBERG, *Vita Wesseli* p. 6 en de aangeh. bij MUURLING, p. 84 van het werk, waarover wij in Aant. 10 zullen spreken.

(8) In het Latijn *Gaudentes* en *Observantes.* Dat het Groningsche klooster door de laatsten werd bewoond, maak ik uit het volgende op. BRUGMAN was, gelijk WAGENAAR verhaalt, een ijverig Observant: de Groninger Monniken worden dikwijls *Barvoeters* genaamd, b. v. in de plaats, die ik op bl. 30 heb aangehaald, en in het Smeekschrift, waarover bl. 41 is gehandeld; en het schijnt wel, dat het ongeschoeid zijn een teeken van onderscheiding bij de Observanten was: en eindelijk worden de Monniken nu en dan uitdrukkelijk *Observanten* genoemd, b. v. door E. BENINGA, *Hist. van Oostvriesl.*, in MATTHAEI *Anal.* T. IV p. 431.

(9) Hetgeen ik hier tot lof van het aloude *Groningen* aanduid, is nog niet door eene bekwame hand uitgebreid genoeg uit een gezet. Men vergelijke intusschen over de Stad en haar gebied het in 1647 geschreven werk, waarin reeds veel goeds voorkomt, van B. ALTING, *De Pilaren en Peer-*

len van Groningen, en over de *Ommelanden*, de *Oordeelkundige Verhandeling over den Staat en Regeringsvorm der Ommelanden tusschen den Eems en de Lauwers*, *van derzelver allereerste en vroegste opkomst tot op deze tijden*, enz. door Mr. D. F. J. VAN HALSEMA, in de *Verhand. van het Genootschap Pro excolendo Jure Patrio* D. II. Voorts zie men de Heeren, Mr. H. L. WICHERS, *Verklaring van het Tractaat van de Reductie der Stadt Groningen aan de Unie van Utrecht*, bij wien men vindt over de wijsheid der verbonden en wetten *Inleiding* bl. 12, 52, 57, 60—62, 69, 70, *Verklaring* bl. 348, 349, 356—363 enz., over den Adel, *Inl.* bl. 201—216, over de Geestelijkheid, bl. 48—50, over de Burgerij, bl. 79, 80 enz., en Mr. H. O. FEITH, *Redevoering bij het vijfentwintigjarig feest van het Departement Groningen der Maatsch. tot Nut van 't Algemeen*, bevattende een geschiedkundig tafereel van de inrigtingen, welke van oudsher in deze Provincie en bijzonder in deze Stad ter bevordering van kunsten en wetenschappen zijn daargesteld. In de doorwrochte aanteekeningen op deze Redevoering vindt men over den Adel en het leenstelsel bl. 11—17, over de onafhankelijkheid des Landmans door de beklemcontracten bl. 17, 18, over de oude wetboeken bl. 166—171. Over de staatkundige vrijheid van Stad en Lande van *Groningen*, zie men behalve den Heer WICHERS in de geheele *Inleiding*, de *Monumenta Groningana Veteris aevi inedita* van den Heer Mr. R. K. DRIESSEN, op ontelbare plaatsen, de Aanteekeningen op dezelve, D. IV bl. 876 en volgg., enz. Over den bloei des koophandels Aant. D. IV bl. 668 en andere daar aangewezene plaatsen.

(10) De schriften over de oude scholen in deze Stad en Provincie zijn vermeerderd door G. H. M. DELPRAT, *Verh. over de Broederschap van* GEERT GROOTE *en over den invloed*

der Fraterhuizen, *uitgegeven door het Prov. Utrechtsche Genootschap*, bl. 112—119, 235—237; die over JOHANNES WESSELS GANSFORT door W. MUURLING, *Commentatio de* WESSELI GANSFORTII *cum vita*, *tum meritis in praeparanda Sacrorum emendatione in Belgio septentrionali*, *Pars* I. *Traj. ad Rhen.* 1831; die over RUDOLF AGRICOLA door T. P. TRESLING, *Vita et merita* RUDOLPHI AGRICOLAE, *Gron.* 1830.

(11) Zie *Tegenwoord. Staat van Stad en Lande*, D. I bl. 56—58, 79—83, en vooral den Roomschen Schrijver en Vertaler van de *Oudheden en Gestichten van Gron.*, bl. 407, 410, 414, 438—440, 453—455. Merkwaardig is ook, hetgeen in dit werk uit Roomschgezinde Schrijvers omtrent de onverzadelijke geldzucht van het Roomsche Hof wordt bijgebragt bl. 329—335. Over het gedrag der Kloosterlingen in deze streken vergelijk ook nog L. VAN BOLHUIS, *Tweetal van plegtige Redevoeringen*, bl. 46—48.

(12) *Oudh. en Gest. van Gron.* bl. 306, 307, 313, 317, 321 en elders.

(13) De geheele bulle leest men aldaar bl. 176—181.

(14) Over den meer verlichten geest, die hier reeds voor het volkomen doorbreken der Hervorming, meest door den invloed van GANSFORT, heerschte, vergelijke men de belangrijke levensbeschrijving van GANSFORT door den tijdgenoot ALBERTUS HARDENBERG, voor genes werken geplaatst, en den brief van ERASMUS aan den Groninger Pastoor WILLEM FREDERIKS, bij GERDES, *Hist. Reform.* T. III, *Monum. Antiq.* p. 3—6.

(15) YPEIJ en DERMOUT, *Gesch. der Nederlandsche Her-*

vormde Kerk, D. I bl. 54, en de daar in de Aanteekeningen aangehaalde schrijvers.

(16) J. LENFANT, *Hist. du Concile de Constance* p. 601—604, DELPRAT, *over de Broederschap van* G. GROOTE bl. 42—45.

(17) De oorspronkelijke handelingen van dit gesprek zijn gedrukt te *Basel* in 1523 en te *Groningen* in 1614, en herdrukt door D. GERDES, *Hist. Reform.* T. III, *Monum. Antiq.* p. 25—60.

(18) U. EMMIUS, *Hist.* L. XVII p. 248, 249, L. XIX p. 292, *Tegenw. Staat van Stad en Lande*, D. I bl. 47, 48, 82, 94, WESTENDORP, *Jaarboek*, D. I bl. 307, enz. Hoe de Stads-Regering haar regt en toezigt over de plaatselijke Geestelijkheid wist te handhaven zagen wij reeds bl. 9 in het aanstellen der Commissie van vier *burgers*, om de Bedelmonniken in tucht te houden.

(19) S. BENINGA, *Chron.* bl. 158, in de *Analecta* van M. BROUËRIUS VAN NIDEK, SCHOTANUS, *Friesche Hist.* bl. 518, enz. Verg. N. C. KIST, *de Pauselijke Aflaathandel in Nederland*, in het *Archief voor Kerkelijke Gesch.*, *inzonderheid van Nederland*, verzameld door de Heeren KIST en ROIJAARDS, D. I bl. 145—244, vooral bl. 171, D. III bl. 413—474. In dit laatste deel wordt bl. 446, 447 iets dergelijks van Hertog KAREL VAN GELDER verhaald.

(20) Over de geschiedenis der Wederdoopers is nog veel duisters verspreid. Door de goedheid van den onlangs overleden' Heer Archivarius DRIESSEN, die mij met de oudste wetten en verordeningen, in deze Stad en Provincie tegen

hen uitgevaardigd, bekend maakte, ben ik in staat gesteld, hetzelve een weinig op te helderen. Omdat wij den geest der Regering van dien tijd uit dezelve leeren kennen en de plakaten tegen die secte zeer algemeen zijn, zoodat zij ook andere Onroomschen insluiten, vind ik vrijheid, ze hier ten dienste der Vaderlandsche Geschiedenis in te lasschen. Het oudste stuk is van zondag *Cantate* 1534, welke zondag, de vierde na Paschen, in dat jaar op den 3 van Bloeimaand viel. Een oud afschrift luidt dus:

» Extract uit de protocollen van de publycke
» acten der Stad *Groningen*."

» Wederdopers a° 34."

» Borgemesteren ende Raedt, Oldt ende Nye, Zwoorne » meente, Bouwmesteren, Oldermans van den gilde der Stadt » *Groningen* syn verdragen op den Sondag Cantate A° 34, » dat alle uitheemsche luyden, de met eenigerhande nye » Secte ofte Wederdoope besmet syn, de sullen sich versien » uit onser Stadt ende Stadts marcke tussschen dit ende » twalff uiren naestcomende."

» (onderstondt)"
» *Collat. accord.*"
» (get.)"
» J. van EECK."

Het wordt gevonden in een boek in folio, ter Secretarie van de Ommelanden, in een' witten schaapsleeren band, waarop van buiten staat, *Eerste volumen van Stads Documenten in cas van reconventie*, *anno* 1633, van buiten gemerkt lit. A.

Het tweede stuk is eene Oosterwarfs-Constitutie van den 8 van Wijnmaand 1535.

» Wy Stadtholder myt sampt den Hoeftmannen van wegen » uns G. L. H. H. KARLE, hertouge van *Gelre*, voert Hoeff- » lingen, Redgeren ende Rechteren der *Ummelanden*, doen » kondt unde bekennen, dat wy liefflicken ende eendrecht- » licken in den gemeinen landen Oesterwarff bynnen der » Stadt *Gronyngen* up den Raidthuyse hueden up dach data » 's breves geholden, synnen verdragen, overeengekomen, stede » vast ende onverbroken myt malkanderen tho holden ge- » sloeten, dat soe waer men nae dessen dage enich mans » ofte vrouwen persone in den *Ommelanden* van *Gronyn-* » *gen* geseten oder woenachtich, ofte van bueten inkomich, » de myt desse nye secte ofte wederdoepe besmet sint, recht- » licken vernemen konnen, de sich tegen Godts geboth unde » ingesatt der billiger Christliker kerken, myt woerden, warc- » ken, raidt ofte daet, heymelicken ofte openbaer misbruyc- » ken, datt bewysselicken is, ofte neet na older gueder Chris- » telicker ordinantien, gewoenten, gebot unde ingesatt der » billiger Christlicker kercken en leven, sal eyn yder Hoeff- » lynck, Redger unde Richter in syne gerechticheiden, daer » sulx geboeren muchte, denselven ter eerster reyse noch- » tans na gestalt unde gelegentheit des persoens, gebeden, « by pene van vyff marken, dat se sulxs affstellen unde sich » daerin beteren, unde in gevalle 't selve neet en geschege » noch wesen wolde, sal de hoefflinck, Redger ofte Richter » denselvigen andermael by pene tyn marck, ten darden » ende laetsten tot eyn summa van vyftyn marcken toe, ge- » beden unde aviseren, dat he noch t selve verlate ende aff- » stelle, unde off overst sulx neet wesen en wolde, sal ende » mach deselve hoevelinck, Redger ofte Richter denselvigen » ongehorrichden de vurgen pene mytten scharpsten aff doen » nemen, ende sonder enich genade ofte barmherticheiden

» tho bewysen wtten landen verdryven. Actum up vrydach » na der Octaven Michaelis Archangeli Anno etc. XXXV."

Dit is overgenomen uit een oorspronkelijk protocol ter Secretarie van de voormalige hooge Justitiekamer berustende, met bovenschrift, *de Dome van de Oesterwerve*, en vergeleken met eene geauthentiseerde copie ter Secretarie van de *Ommelanden.*

Het derde is eene Ooster- en Westerwarfs-Constitutie van den 3 van Lentemaand 1536.

» Vorder soe bekennen wy Hoeftmannen, Hoefflingen, » Redgeren, Greetmannen ende Richteren der *Ummelanden* » in den Oester ende Westerwarff gehoerende, dat wij noch » up hueden dach data van desen tot verstarckonge des up- » gemelten articulus, soe daer geen straffonge in wtgedruct » is, eendrechtlicken myt malkanderen synnen verdragen, » stede vast ende onverbroken tho holden gesloeten, dat soe » waer men na dessen dage enich mans ofte vrouwenpersoen » in den *Ommelanden* van *Gronyngen* geseten ofte van buten » inkoemich, de myt desse nye secte ofte wederdoepe besmet » weren, vernemen kunden, de sich tegens Godts gebot unde » ingesatt der hilliger Christliker kerken myt woerden, warc- » ken, raet ofte daet heymelick eder openbaer, dat bewys- » licken weer, misbruyckten ofte misbruict hadden, unde » alsoe tot dreen warven bij verscheyden penen gelyck vur- » gem. geaviseert unde gecorrigeert weren ofte wurden, unde » sich alstan na dessen opgemelten articulen neet en regu- » leerden, dan evenwal in hoere boesheiden verhart, vul- » stendich bleven, sall men denselvigen ongehoerrichen an- » tasten, an den kaeck slaen, ende alstan ewich wtten lan- » den ende verbunde vredeloes leggen, unde ofte deselvigen » daernae wederumme in den *Ommelanden* quemen, sal eyn » yder hoefflinck, Redger, Grietmans ofte Richter, daer sulx

» geboeren mucht, denselven antasten en sonder ennich ge-
» nade ofte simulatie mytten sweerde doen richten. Actum
» up vrydach voer invocavit anno etc. XXXVI."

Overgenomen en vergeleken als boven.

Het vierde is een plakaat van Keizer KAREL van den 31 van Oogstmaand 1544.

» Onsen Lutenant unde Hoeftmannen van *Gronningen* sa-
» luyt. Alsoe t onser kennisse gekomen ende wy onderricht
» syn, dat de schentlycke ende ongotlycke secte van DAVIDT
» JORYS, *Batenburchsche* off *Sweertgeesten*, MENNO SYMENS ende
» ander wederdopers, hoe lange hoe meer sick versamelen
» ende verstarcken, in meninge up gelegender tyt steden
» unde starckten th' overvallende ende in tho komende; ende
» voert, dat onder t decksel der wysheyt unde der vorscr.
» secten voele branden, moerden, kerckeroveren unde an-
» dere grusame boese stucken ende daden geschien ende ge-
» boeren, ende noch meer scapen worden to gescheen ende
» geboeren, inden daer tegens myt sware straff unde remedie
» van rechte niet tytlick voerseen en voerkomen ende worde;
» soe ist dat wy ordineren ende bevelen, myt dessen openen
» breve van placate, alle richteren, officieren, justicieren
» unde amptluiden binnen ende buten onser Stadt ende *Um-*
» *melanden* van *Gronningen*, hem gevende vullenkomen macht,
» auctoriteit ende bijsunder bevel, die anhangers unde me-
» deplegers der vorscr. secten gevanckelycken an to tasten,
» angrypen ende apprehenderen, waer een yder int syne de
» selvige sal bekomen moegen, ende de myt der daet unde
» waerheit sollen bevonden worden van der vorscr. secte be-
» smet unde beschuldicht toe syn, die sonder enich vertoch,
» dissimulatie ofte gunst, van stonden an to straffen an lyff
» unde levent, want ons alsoe gelieft. Gegeven in ons Stadt

» *Brusel*, onder onse contre segel hyr up gedruckt in placate
» den lesten dach van Augusto int yar viftyn Hondert end
» vier en veertich ✝

✝ (onderstont gescreven)
by den Keyser inn sinen
rade, (noch stont gescre-
ven) VERREYCKEN."

Genomen uit eene verzameling van oude Land- en Stadregten ter Secretarie van de *Ommelanden*, 2de deel, vergeleken met andere oude Handschriften.

Een vijfde stuk is een bevel van Burgemeesteren en Raad van den 25 van Louwmaand 1548.

» Extract uit een boek van Statuiten ende
» Ordonnantien van Borgemesteren ende
» Raedt der Stad *Groningen*, beginnende
» 't jaer XV^{c}XXVI en eindigende in 't jaer
» XV^{c}XCIII."

» Borgemesteren ende Raedt oldt ende nye, Hooftmannen,
» Swoorne meente, Bouwmeesteren ende Oldermans van die
» Gilden mit der eerbaarheyt der Stadt *Groningen*, la-
» ten wieten ende gebieden mit eernste, dat alle die geene,
» man ofte vrouwes persoon, die wederdoopt ofte ander-
» mael gedoopt syn, dat die sich voor een maendagen avondt
» naestcomende uyt der Stadt, hoer Jurisdictie, beyde *Old-*
» *ampten* ende dat *Gorecht*, verseen ende vertrecken, by
» verbeurtenisse ende verlies hoeres halses; Ende worde oock
» eenich persoon, man ofte vrouwe, binnen deser Stadt, hoer
» jurisdictie, beyde *Oldampte* ende dat *Gorecht* bevonden nae
» den voorschreven avonde, die wederdoopt ende andermael

» gedoopt weer, sal men die overtreders deses onses gebots
» mit den sweerde rechten. Publiceert ende mitter Clocken
» afgeluidt op den 25 Jannuary dage Conversionis Sancti
» Pauli a° 1548."

» (onderstont)"
» *Collat. accordat.*"
» (get.)"
» J. van EECK."

Dit is afgeschreven uit hetzelfde boek, als het eerste van 1534. Het komt woordelijk overeen met de wet, die uit eenige afschriften van het Groninger Stadsboek wordt medegedeeld door de Heeren YPEIJ en DERMOUT, *Geschied. der Nederl. Herv. Kerk*, D. I *Aanteek.* bl. 49, doch op grond van zes dier afschriften, in het jaar 1517 geplaatst. Hoewel ik dit jaartal ook nog in eenige andere oude handschriften heb gevonden, is het echter zeker verkeerd. In 1517 schijnen hier nog geene Wederdoopers geweest te zijn. Door de Geschiedenis worden zij niet vermeld vóór 1535. Zie *Tegenw. Staat*, D. I bl. 350—352; BRUCHERUS, *Gesch. van de Kerkherv.* bl. 75—78 (de hier aangehaalde brief van VIGLIUS is van 1535, niet van 1533). Ook is de opklimming in de gestrengheid der wetten op deze wijze beter. Die van zondag Cantate 1534 kan gevoeglijker de eerste zijn, dan die van den dag Conversionis Pauli. Eindelijk, wat de zaak beslist, in 1517 had de Stad geen regtsgebied over de *Oldampten* en het *Goregt*, waarover de wet spreekt. Zij bezat het vóór en na de tijden van den Oostfrieschen en Gelderschen Landheer, maar miste het gedurende dezelve, dat is van 1506 tot 1536. Bij het verbond met Keizer KAREL in 1536 bedong zij het weder, gelijk zij het vroeger bezeten had. Zie B. ALTING, *Der Oldampten dependentie van Groningen*, bl. 8, *Pilaren en Peerlen van Groningen*, D. II

bl. 16—25, WICHERS, *Verkl. van het Tract. van Red.* bl. 77.

Een zesde stuk is een bevel van de Regering der Stad aan den Amptman van *Selwerd*, van den 10 van Wintermaand 1556.

» COPIA."

» Wy Borgemesteren ende Raedt der Stat *Groningen* doen » Ju ondergescr[en] toe weten, woe tot extirpatie der oproerige » Ketteren unde Secten syn by gemeene Stadt ende Lande, » tot versterckinge der Ordonnantien ende Statuten des Jaers » XXXV ende XXXVI oock des Jaers LVI, verdragen onder » anderen, dat geen Lantheer ofte Huisheere eenige uytheem- » sche luiden sal syne Landen ofte huisinge verhuiren, ver- » pachten ofte vercopen, idt sy dat die uytheemesche hebben » guede tuichnisse ende beschyn van syn pastoer ende Ove- » richeyt, daer he die naeste tyt gewoont heeft, dat he Eer- » baerlyck ende sonder upspraecke van daer is gescheiden, » ende dit beschyn sal die lantheere ofte Huisheere den Rich- » ter toe weten aldaer onses Amptmans toenen, eer sodane » huiringe, coop ofte pacht sal bewoont ende vullemogen, by » pene van tyn GoldtGuld:, die de Lantheere ofte Huisheere » den Amptman sal gebroocken hebben; daer benevens wor- » de voorder oock nae desen dage eemantz man ofte Wyf » van onsen Amptman van eenige oproerige Secten ende he- » resiä uyt den Gerichte van *Selwert* gelaht ende die ander » idt weer Man of Wyf daervan onbesmettet weer ende » daerop sick conde verdedigen als onschuldich um̃e mit der » woninge toe blyven in den Gerichte van *Selwert*, soo de- » selve nochtans naderhant bevonden wurde dat die den » schuldigen huisede ende harbargede, soo sal hee ofte zee » in gelycken met den schuldigen uyt den Gerichte van *Sel-* » *wert* gelecht worden; ten laesten soo wel bevonden ende

» verclaert worde mit den oproerigen Secten ende heresien
» schuldich toe wesen, ende daerop uyt den Gerichte van
» *Selwert* gelecht worden, soo sall alle tyt metter daet den
» Huisheer ofte Lantheer de huisinge ofte Lande vry weesen
» eenen anderen toe verhuiren. Bevelen uw daeromme ernst
» gesinnende ghy van stunden an dit selve verdrach opent-
» lycken in den Karcken aldaer van Preeckstoel laten publi-
» ceren ende vercondigen, alsoo dat nemantz, we he sy, ee-
» nige Ignorantie daervan sal mogen ofte connen prætende-
» ren, dan sulcx woe voorsc^r in alle syne articulen ende
» begryp achtervolgen, naegaende voldoen op de Penen ende
» straffinge daerinne begrepen, des wy ons oock alsoo toege-
» scheen, eintlick toe juw verseen ende vertruwen. des bo-
» den gevet desen breeff wederomme. schreven onder onsen
» signette den tynden decemb. ao: ses ende Vyftich."

» Den Eerbaren DERCK SCHAFEER
» Ons Amptman des Gerichtes
» van *Zelwaert.*

» DERCK SCHAFFER, Amptman des Gerichts van *Selwert*
» Erbiede iu Schulte, ondergesc^en, ende bevelen iu by juwen
» Eede, dat Ghy van stonden aen sullen dit voorsc^r. onsen
» Erb: Heeren Borgemester ende Raet bevel brengen ende
» vercundigen laten over den Preeckstoel een jeder by syn
» Pastoer in allen manieren ende formen gelyck als der
» Heeren voorsc^r. bevel is ende ernstige meyninge willen
» gedaen hebben dat hier geen gebreck in en valle, des
» verlate ick my tot U: ende een Jeder Schulte schicke ditt
» voorsc^r. van stunden an tot den anderen. gesc^en onder myn
» signete den XVI Decemb. ano ses en vyftich. Ende die
» laeste Schulte sal dit selve an mynen handen wederomme
» brengen."

» Onderstunt; MENNE HALLENS, ROELEFF LOUWENS, SICKO AL-
» BERTZ, JOHAN HENRICX, ALBERT EEUWS, MELCHIOR HINDRICX,
» HINDRICK BRUDSINCK, HINDRICK SCHRIVER Schulten."

» (onderstunt)"

» Afschrift syns versegelden princi-
» pael, Collatum,"

5 — 10 — 66

» ALTINGH."

Overgenomen uit een boek in folio ter Secretarie van de *Ommelanden* in een' witten schaapsleeren band, waarop van buiten staat » 1ste Vol. van de Stads Documenten ad 1 Caput » in cas van Conventie, rakende de *Oldambten*, anno 1633."

Eene zevende verordening is eene Oosterwarfs-Constitutie van den 8 van Sprokkelmaand 1557.

» Tut extirpatie der uproeriger ketteryn ende sec-
» ten, syn by gemeine Stadt ende Landen, Abten,
» prelaten, hoefflingen, Redgeren, Richteren ende
» Grietmannen tut verstarckinge der ordinantien ende
» statuten des jaers 35. ende 36. oock des jaers 56.
» verdragen die nhafolgende articulen."

» In den eersten, dat die olde Redger, Richter, Griet- » mannen, een yder mit syne weddemannen, soelen oer » Eedt continueren, alle tyt soe lange hen, dat die nye » Redger, richter ofte Grietman oeren eedt gedaen, ende » dat rechte gesworen hebben, updat alsoe tuschen unbe- » sworen rechten gheene versuemenghe geschie der noot- » druffllicker upsicht ende straffe van den uproerigen secten, » ende wat broecken, daeden oft recht saecken voer den ol- « den Redgeren, richteren ende Grietmannen begint wor- » den, eer die nye Redger, richter ofte Grietmannen syn » recht beswoeren heff, soelen alle tyt geendiget ende gesle-

» ten worden by denselven olden ende broecken soelen in-
» gelycken tyt der olden verclaringe ende profyt blyven."

» Ten anderen is verdragen, dat ghene lanthere ofte hues-
» heer enige vremde wtheemsche lueden sal syne landen ofte
» huesinge verhueren, verpachten ofte verkoepen, idt sy
» dat die wtheemsche hebben guede tuichenisse ende beschyn
» van sijn pastoer ende overheit, daer hie die naeste tyt
» gewoent heft, dat hie erbaerlicken ende sonder opspraecke
» van daer is gescheiden; ende dit beschyn sal de lanthere
» ofte hueshere den Redger, Richter ofte Grietman thoenen,
» eer soedane hueringe, koop ofte pacht sal bewoent ende
» vollentogen worden, by pene van tyn golden gulden, die
» den lanthere ofte hueshere den redger, richter ofte Griet-
» man sal gebroken hebben, daer die huisinge, stede ofte
» landen onder gelegen syn."

» Ten darden, worde na desen dage enich man ofte wyff
» van enigen redger, richter ofte Grietman om enige op-
» roerige secten ende heresien wt den lande gelecht, ende
» die ander, idt weer man ofte wyff, daervan unbesmettet
» weer, ende sick daerup konde verdedigen als unschuldich
» om mitter woeninge tho blyven in den lande, soe dieselve
» nochtans nhaderhant bevonden worde, dat die den schul-
» digen huesede ende harbargede, soe sal hie ofte sie inge-
» lycken mitten schuldigen wt den lande gelecht wor-
» den."

» Ten vierden, soe wel bevonden ende verclaert worden
» mit den uproerigen secten ende heresyen schuldich te
» wesen ende daerup wt den lande gelecht worden, soe salle
» alle tyt mytter daet den huesheer ofte Lanthere die hue-
» singe ofte landen vry wesen ende anderen tho verhueren."

» Alsoe up Martini AEpiscopi nyelickst verleden anno etc.
» 56, by den gemeinen staeten der stadt ende *Omlanden* van
» *Groningen* in den darden articul als doe gesloeten is, ofte

» nae dien dage emant man ofte wyff van eenige redger, » richter ofte grietman om enige oproerige secte ende he- » resye wt den lande gelecht, ende die ander, idt weer » man ofte wyff, daervan unbesmettet weer ende sick daer- » up konde verdedigen als unschuldich om mitter woeninge » tho blyven in den lande, soe dieselve nochtans naderhant » bevonden worde, dat die den schuldigen huesede ende » harbargede, soe solde hie ofte sie ingelycken mitten schul- » digen wt den lande gelecht worden; Is nu in dezen jegen- » woordigen Oesterwarff, upt voergevent der Grietmannen in » *Langewolt* tut verstarckinge deses articuls vorgem. hierby » verdragen, dat soe wie man ofte wyff bevonden wurde, » die den schuldigen gehueset ende geharbarget hadde, sal » diesolvige tertont mitter daet sonder enige kedonge hem » ofte hoer an tho doen, wt den lande gelecht worden."

» Wyder soe die Grietmannen opgemelt in desen Oester- » warff voergegeven ende Raedt begeert hebben, soe daer » sommigen eigenerfden myt dese nye secte ende heresye be- » smet ock mitten vullen rechte daerinne verwonnen, in » hoere jurisdictie weren, die nha die ordinantien ende sta- » tuiten des jaers 35, 36, ende 56 wtgelacht hedden, ende » evenwal hoere hueseren ende guedt by hoere maegeden, » knechten ofte anders wel uphilden, woe sie sich daerinne » solden draegen, soe idt tho vermoeden stonde, dat die » schuldigen by sie des nachtes, mit oeck des daeges, hei- » melicken gehueset ende onderholden solden worden; hyr up » is in desen Oesterwarf entlick verdragen ende gesloeten, » die solve voergem. maegeden ende knechten, by den welc- » ken die schuldigen gehueset ende onderholden weren ofte » wurden, ock ingelycken mitterdaet sonder eenige kedonge » hem ofte hoer an tho doen, wt den lande gelecht sullen » worden."

» Ten darden ende ten lesten soe die Grietmannen voergem.

» ock in desen Oesterwerff voergegeven hebben , woe sie sich
» tegens den schuldigen solden hebben , als aengaende hoere
» seeckere ende bestemmede tyt te vergunnen , omme hoer
» goederen tho golde tho maecken ende alstan t vertrecken.
» Tho dien ende is in desen Oesterwarff geconsenteert ende
» thogelaten , dat soe wanneer de Greetmannen mit hoeren
» kedonge ende penen van 5, 10 ende 15 marcken tho, up
» den nyen secten ende heresye lueden procederen , ende tho
» beduchten steit , dat sie in hoere boesheiden vulstendich sul-
» len blyven , dat diesulvige hoere guederen alstan van beginsel
» an voer wtganck der voerscr. vullerkedongen tho , des vul-
» len rechtes sullen moegen verkoepen ende daerna geen an-
» andere tyt tho vergonnen."

» Desse upgemelte articulen sint oepenbaerlick
» in desen Oesterwarff verdragen ende endtlich
» gesloeten up den VIII dach February anno
» 1557."

Overgenomen en vergeleken als het tweede en derde stuk.

Buiten deze stukken heb ik nog bij den Heer DRIESSEN in handschrift gezien , doch niet belangrijk genoeg gevonden , om hier mede te deelen ,

Van den 16 of, volgens eene andere lezing , 21 van Louwmaand 1556.

Aanschrijving en last van Lieutenant en Hoofdmannen aan alle de Regters enz. in de Ommelanden , om de Warfs-Constitutiën tegen de Wederdoopers enz. van 1535 en 1536, thans vernieuwd , te doen onderhouden.

Van den 20 van Sprokkelmaand 1556.

Eene dergelijke aanschrijving.

Van den 11 of, volgens andere II., 17 van Slagtmaand 1556.

Besluit van de gemeene Staten van de Stad en de *Ommelanden* van *Groningen* nopens de Wederdoopers, enz. — Welk stuk vervat is in de medegedeelde Warfs-Constitutie van den 8 van Sprokkelmaand 1557, boven bl. 111, 112.

Van den 3 van Wintermaand 1556.

Aanschrijving en last van Lieutenant en Hoofdmannen aan alle Regters enz. in de *Ommelanden*, om de bovengemelde Constitutie in de kerken te doen afkondigen.

De meeste dezer stukken worden aangehaald door A. J. DE SITTER, *Voorloopig Register van Charters* enz. *Stadt en Lande betreffende.*

(21) Deze kerkenorde vindt men bij BRUCHERUS, *Gesch. der Kerkherv.*, in eene Bijlage, bl. 421–424. Dat zij van vóór 1536 is, blijkt uit het onderschrift:

» Dese voorbeschreven ordinantie aldus by des Fürsten » van *Gelders* tyden voor, oock daer nae Anno Achtender- » tig by Keys[e]. Mat[s]. tyde durch den pastoren ende predi- » canten in deser Stadt tho onderholden accepteert ende aen- » genomen, ende nu wederomme vernyet den twaelfften dach » May XV[c] acht en vyftich." De bescherming en opperheerschappij over de Stad van den Hertog van *Gelderland* is, gelijk men weet, met 1536 opgehouden.

Ik denk, dat op deze kerkenorde, eerst bij de uitgave van BRUCHERUS in 1821 bekend geworden, de Groninger Ballingen in het hierna te melden *Smeekschrift*, fol. 7 verso, en *Isinck* in het *Kort bericht der Kerkherv.* bl. 80 doelen, en op deze wijze de twijfeling van DE SITTER (*Tegenw. Staat*, D. I bl. 350, 351) omtrent het door GERDES geboekte, kan

weggenomen worden. Verg. ook A. IJPEY, *Leerr. ter gedachtenis van de groote verdiensten der Nederl. Vaderen, betrekkelijk de Kerkhervorming*, Gron. 1817, bl. 75, 76.

(22) Behalve de bekende Geschiedschrijvers kan men over de vervolging tegen de Augustijner Monniken te *Antwerpen* ook raadplegen de bl. 101 aangehaalde verhandeling van den Heer KIST, bl. 204–206.

(23) Het blijkt dat KAREL, indien men hem tegenstand bood, zijne vervolging niet durfde voortzetten. Zoo bleef *Deventer*, welks Regering in 1532 moed genoeg betoonde, om de kettermeesters af te wijzen, van de inquisitie verschoond. Zie GERDES, *Hist. Reform.* T. III p. 80. Dit voorbeeld heldert de redenen van *Groningens* gelukkig lot op.

(24) GERDES, ll. p. 192, sqq., IJPEY, *Leerrede*, bl. 66–70. Omtrent den grooten toevloed van leerlingen verg. DELPRAT, *Over G. Groote*, bl. 208–210. Een afzonderlijken levensbeschrijver of lofredenaar, gelijk GANSFORT en AGRICOLA, heeft PRAEDINIUS nog niet.

(25) BRUCHERUS, *Gesch.* bl. 90, 91, 109, 110, en de daar aangehaalde werken. Dezen naauwkeurigen en vlijtigen Schrijver kan men vergelijken over het meeste, dat ik omtrent *Groningen* in de zestiende eeuw verhaal. Het is onnoodig telkens de bladzijden aan te wijzen.

(26) Bl. 29. Men zou dit niet kunnen gelooven, indien het niet steunde op het onwraakbare getuigenis van H. ALTING, aangeh. bij BRUCHERUS, *Gesch.* bl. 133. Dezelfde BRUCHERUS vergelijkt in het *Gedenkboek van Stad en Lande*,

Voorberigt bl. 38, 39 CORNELIS KOOLTUIN en NICOLAAS SCHELTIUS met dezen SYLVIUS, daar zij op gelijke wijze uiterlijk in de gemeenschap der Roomsche Kerk bleven, hoewel zij inwendig der zuivere Evangelieleer waren toegedaan.

(27) Bl. 29. Dat FILIPS, gelijk zijn Vader, voor tegenstand week, zie men onder anderen bij YPEIJ en DERMOUT, D. I bl. 166, — Wat er is aan de bescherming van een Evangelisch-gezinden Dominikaner Monnik, THOMAS, die, naar het schijnt in dezen tijd, door de Groninger Regering een en andermaal uit gevaren gered is, volgens EBRUCHERUS, *Gesch.* bl. 87, weet ik niet; dewijl ik bij GERDES, dien hij aanhaalt, niets over deze zaak kan vinden.

(28) Bl. 30. Daar dit stuk in de geschiedenis geheel onbekend is, en vooral in verbinding met de kerkenorde niet onbelangrijk schijnt, laat ik het hier volgen, gelijk ik het in een afschrift van het Stadsboek gevonden heb:

» Borgemester ende Raedt, Oldt ende Nye, mit sampt die » wisheit van der Stadt, hebben ordinirt ende verbieden, » dat niemandt na ersten dage, 't sij man offte vrouwespersoen, van wat staet offte conditie die sye, binnen deser » Stadt offte Stads jurisdictie ende gebiede enige hemelicke » verbodene vergaderingen, Conventiculen, Rotteringe offte » dergelicke bykumpsten mit einige Menschen maken noch » holden sall, by dage noch by nachte, binnen edder » buiten huises, in sodaniger wise offte manier, dat geschien muchte. Worde ock emandts bevonden hijer entegens gedaen tho hebben, hy hadde dan in sodane vergadderinge gepredijckt, vermanet, gelert off gelesen, offte » ook alleine sulcks offte dergelickes darinne mit upsate » ende willes angehortt, sall hij offte sij mit der daet deser » Stadtsgebiede entwaert ende verboert hebben. Ware ock

» emandts die einige hemelicke lerars, predicanten ende der» gelicken luiden binnen deser Stadt offte Stadtsgebiede on» der huelde, husede ende harbergede, wal wetende, dat sie » soedane luide weren, sall ingelicken deser Stadt ende Stadts» gebiede mitterdaet entwaert ende verboert hebben.

» Wel men dess betijget, sall mit sinen eede ontgaen: » weygerde wel den eydt, sal men vordachtig holden: quame » ook diegene, soe der Stadt ende derselver gebiede alsoo » verboerdt hadde, darna sunder des Raedes verloeff wed» deromme binnen deser Stadt offte Stadtsgebiede, sall alsdan » gestraffet worden na des Raedes discretie ende guedt» duncken.

» Publicirt ende mitter Clocken affgekundiget den 26 May » Ao 1558."

(26) Bl. 33. Dat ik hier slechts van éene kerk spreek, ofschoon het *Smeekschrift* van 1570 het meervoud schijnt te hebben, steunt op het vonnis van den Hertog VAN ALVA tegen de Groninger vlugtelingen, waarin ARENT en LUTKE POTTEBAKKER worden veroordeeld, als zijnde geweest de opstellers van het verzoekschrift, om de nieuwe predikatiën en eene kerk voor dezelve in de Stad te hebben. — Het naastvolgende is bij HOOFT, *Nederl. Hist.* bl. 106, eenigzins zwarter voor de Onroomschen gekleurd: ik houd mij aan het zoo naauwkeurig verhaal van het *Smeekschrift*, 't welk alle kenmerken van waarheid draagt. — Waarom echter in dit *Smeekschrift*, fol. 8 verso, van de Broederenkerk gezegd wordt, *welche one das der Burger Kirch war*, heb ik niet kunnen opsporen.

(27) Bl. 35. AB. EPPENS in *Tegenw. Staat*, D. I bl. 375.

(28) Bl. 37. Deze aankondiging des Hertogs vindt men in

haar geheel achter het *Smeekschrift* van 1570, Bijlage K, bij SCHOTANUS in de *Brieven en Documenten* achter de *Geschied. van Frieslandt*, bl. 58–60, enz.

(29) VIGLIUS, aangehaald in *Tegenw. Staat*, D. I bl. 372.

(30) BRUCHERUS, *Gesch.* bl. 106, 122, 123, 192, 195, 196, 139, 140. — ISINCK, *kort Bericht*, bl. 80, spreekt reeds bij 1523 van het zenden der jeugd naar Euangelische en Hervormde Hoogescholen.

(31) Het eerste verhaalt HOOFT, *Nederl. Hist.* bl. 105. Het tweede vindt men bij D. VAN AMSWEER, *de Praeposituris Reformatis*, bl. 86—89. Het opschrift van den brief luidt, *An de Olde Godtvreesende deugentrycke Juffer*, LYSE VAN BERTEN; *Mynistersche van dat Eerlycke, Olde, Adelycke Jufferen Stift, in Groeninghen.* Het is een brief, om haar te bedanken voor de oppassing van zijne Moeder in hare laatste doodelijke ziekte. Dit Jufferen-Stift was gevestigd in het Menolda Convent, waarover nader in Aanteekening 50.

(32) Dit belangrijk Smeekschrift is in 1573 buiten *Frankfort* gedrukt, doch niet met alle Bijlagen en zonder de naamteekeningen. Daar deze oorspronkelijke uitgave zeer zelden voorkomt, is hetzelve, hoewel zonder eenige Bijlage of onderteekening herdrukt, door GERDES, *Scrinium Antiq.* T. VIII p. 721, sqq. De naamteekeningen vindt men bij HARKENROTH, *Oostfr. Oorspr.* bl. 367—370. Het is in eenen edelen, eenvoudigen, duidelijken stijl gesteld en schijnt toegeschreven te moeten worden aan BEREND COENDERS, REINIER HORENKEN en FREDERIK COENDERS. Zie GERDES ll. p. 722. Uit de onderteekeningen blijkt, dat er meer uit deze Provincie gevlugt zijn, dan door den Bloedraad zijn gebannen. Het stuk

is mijne voornaamste bron geweest voor het van 1566 tot 1570 gebeurde. Over het geheel zal men zich moeijelijk met den alouden staatkundigen toestand van deze Stad en Provincie in een kort bestek beter kunnen bekend maken dan door hetzelve.

(33) Het eerste verhaalt uit de Stads-Resolutiën van dien tijd A. J. DE SITTER, *Tegenw. Staat* D. I bl. 462, het tweede de *Memorie* bij BOR, *Nederl. Oorl.* D. II *Auth. stukken* bl. 6. Verg. WICHERS, *Inleid. tot het Tractaat van Reductie*, bl. 128, 129.

(34) *Tegenw. Staat* D. I bl. 463. De geleerde Schrijver beroept zich hier en elders gedurig op de Stads-Resolutien van dien tijd. Ik heb gepoogd dezelve op eenige mij niet volkomen heldere punten te raadplegen, doch mijne moeite was vergeefsch. De vóór de Reductie genomene schijnen door een of ander ongelukkig toeval verloren geraakt te zijn.

(35) Ofschoon ik slechts in het voorbijgaan van KORNPUT melding maak, kan ik toch niet nalaten, hier iets omtrent zijn graf te boeken, 't welk elders, voor zoo ver mij bewust is, niet wordt gevonden. De edele held, die *Steenwijk* in 1580 zoo mannelijk verdedigde, verdient eene kleine uitweiding. Hij werd te *Breda*, waar zijn Vader, even gelijk hij, JAN VAN DEN KORNPUT genoemd, Burgemeester was, in 1542 geboren, en overleed, na 43 jaren den Lande tegen *Spanje* gediend te hebben, den 17 van Herfstmaand 1611 te Groningen. Hij ligt begraven op het koor van de Groote Kerk, in den Zuid-Oostelijken hoek, onder een' blaauwen steen, waarop zijn wapen, zijnde een haan, en deze twee inschriften.

OBYT IOANNES A KORNPVT

IOAN. F. ANNO AE. LXIX DOMINI SERVAT. MDCXI DIE SEPTEMB. XVII POST

QVAM ANNOS XLIII PRO

BELGIO CONTRA PHILIP. II. HISPANIARVM REGEM FORTITER PVGNASSET

IOANNIS A KORNPVT
EPITAPHIVM

INTERPRIDVS MILES DVX
BELLI PROVIDVS ALTER
VITRVVIVS PARVO HOC
CONTEGITVR TVMVLO

MEMORIAE AMICI LVSIT
PETRVS PAPPVS A
TRATZBERG.

De Heer Mr. H. O. FEITH, die mij op dezen grafsteen heeft opmerkzaam gemaakt, bezit in H. S. een kronijkje over het voorgevallene in en bij *Groningen* van 1580 tot 1582, waaruit blijkt, dat KORNPUT's lijk niet verre van dat zijns aartsvijands RENNENBERG, rust. Op den 22 van Hooimaand 1581 is er in aangeteekend.

» De Stadtholder graue Georgē van Lalein is desen dach
» gestoruen des morgens een weinig na 7 uren."

Op den 30.

» Des nachtes is de graue van Laleins lichaḿ ter eerden
» gebrocht to S. Meertē voert hoge altaer ōde eē blawe steen."

Op den 28 van Oogstmaand.

»De beganckenis van Sal. Stadtholder graue vā Lalein »seer stadich geholden to S. Meertē, mit de generale geest-»lichheit der stadt, enz." De beschrijving van deze plegtige lijkstatie is te groot, om hier in te voegen.

(36) Zie E. VAN METEREN *Nederl. Hist.* X Boek. bl. 166—168. *Tegenw. Staat* D. I bl. 478, 479, 484—493, en anderen. Bij BOR, in de *Authentyke Stukken* achter het tweede deel vindt men de schandelijke onderhandelingen en verdragen tusschen RENNENBERG en PARMA.

(37) BRUCHERUS, *Gesch.* bl. 231 en verv., WICHERS, *Inl. tot het Tractaat van Reductie* bl. 247, 248, D. VAN AMSWEER, *de Praepositurís Reform.* p. 126.

(38) FEITH, *Redev.*, *Aant.* bl. 24, 25 en vooral bl. 19, 20 de woorden der Raads-Publicatie. In 1582 poogde de Regering vruchteloos de school van het Fraterhuis te doen herleven. Zie DELPRAT, *Over G. Groote*, bl. 118, 119.

(39) Over der Jezuïten komst in *Groningen* vergelijk U. EMMIUS, in het werk, *Gulielmus Ludovicus*, *Comes Nassavicus*, p. 115.

(40) Daar de sterke ligging van *Groningen* het aan de Noord-Oostzijde tot den sleutel der *Nederlanden* maakte en men uit geene plaats alles aan deze zijde van *Rijn* en *IJssel* beter in onrust konde houden, stelden de Spaansche Landvoogden altijd alles in het werk, om de Stad voor zich te verkrijgen of te behouden. Een der gewone middelen hiertoe was, de Stad in hare geschillen met de *Ommelanden* allerlei onregtvaardige voorregten te belooven en te schenken. Dit was de Staatkunde der Landvoogdes in 1567, en nader-

hand van RENNENBERG en PARMA. Het is mij voorgekomen, dat de Prins en de Staten zich nooit van hetzelfde oneerlijke middel bedienden, en de Stad daarom veelal huiverig was, zich bij dezen te voegen.

Dat gedurende de belegering en reeds vroeger zich hier vele vreemdelingen, vooral uit *Friesland*, ophielden blijkt uit de onderhandelingen met MAURITS. Zie WICHERS, *Tract. van Red.*, *Verkl.* bl. 14, 15, 368, 369.

(41) Naauwkeurig wordt dit alles verhaald door den tijdgenoot U. EMMIUS, *Gul. Lud.* p. 112—119.

(42) *Apologie van Prins* WILLEM bij BOR, *Auth. Stukken* achter het II D. bl. 83.

(43) Het is zeer leerzaam, in de geschiedenis van *Engeland* op te merken, hoe de Roomsche Kerk zich ook in dat land door eigen schuld, de strengste behandeling harer leden heeft op den hals gehaald. Zij dwong ELIZABETH, die hare onderdanen wegens hun geloof niet wilde vervolgen of schaden, tot beperking hunner vrijheid. Want toen de Koningin ieder vrijheid van geweten schonk, ontbonden de uitspraken der Pausen hare Roomsche onderdanen van den eed aan haar gedaan. Vreemde Zendelingen, vooral Jezuïten, stookten het vuur van tweedragt nog feller aan. De eene zamenzweering tegen ELIZABETH volgde op de andere, zoodat zij, om haar leven en rijk te bewaren, ten laatste wel strenge maatregelen tegen hen moest nemen. Van eigenlijke vervolgingen en wederwraak onthield zij zich echter, even gelijk onze Voorouders. Uit den lateren tijd kent men het Buskruidverraad tegen JACOBUS I, de oorzaken der omwenteling in 1688, enz.

(44) AGGAEUS ALBADA, de eerste Syndicus der *Ommelanden*, zegt er van bij D. VAN AMSWEER, *de Praepos. Reform.* p. 368: » Ecclesiastica bona a Maioribus nostris, et non ab ullo » Principe, Ecclesiis et pauperibus, apud nos collata et do- » nata fuerunt. Haec ergo aequum est, non alio, sub quo- » cunque praetextu transferri, vel in ullius alterius domi- » nium vel potestatem seorsim pervenire. Sed integra illa, » quoad eius fieri poterit, piis et necessariis usibus patriae, » in perpetuum generaliter reservari. Non de nihilo haec » moneo. Scio enim quid in Germania evenerit, quid etiam » in aliis locis, et quae fuerit multorum, circa haec bona » olim aberratio."

(45) YPEIJ en DERMOUT D. I bl. 286—288 en *Aanteek.* bl. 135.

(46) Volgens de opgave van B. ALTING, *Historische Lof-Rede ter eere van Groningen*, bl. 15—21, waren hier toen twaalf kerken. Drie Pariochale, van *St. Walburgis*, van *St. Maarten* en van onze Lieve Vrouwe *ter A.* Vijf van kloosters, van de *Franciskanen*, *Jacobijnen*, *Broeders van het gemeene leven*, *Geestelijke Maagden van St. Clara* en *ongewijde Jonkvrouwen* in het Menolda Convent. Vier van Gasthuizen, van den *H. Geest*, *St. Geertruid*, *St. Jakob* en *St. Antonius.*

(47) Omtrent *Gent* verhalen dit HOOFT, *Ned. Hist.* bl. 948, en de aangeh. bij YPEIJ en DERMOUT, D. I *Aanteek.* bl. 109.

(48) Ik heb mij verpligt gevonden, wegens het doel, 't welk ik mij volgens de Voorrede bij het schrijven van dit werkje heb voorgesteld, het gedrag onzer Voorouders jegens

de Roomschgezinden op deze wijze te verdedigen, of liever, in het regte licht te plaatsen. Men ontmoet toch wel eens Protestanten, die, door overgroote vrijzinnigheid gedreven, het onzen Vaderen ten kwade duiden, dat zij voor hunne vrijheid en hun zelfsbehoud zoo veel gedaan hebben. Zelfs in de lezenswaardige redenering over dit stuk van onzen grooten STIJL, vindt men eene geheel valsche vooronderstelling. Hij zegt bl. 637 der *Opkomst en Bloei*: »Moest het »niet geweldig rieken naar de Spaansche dwinglandij, dat »men (van der Staten zijde bij het onderhandelen met *Spanje* vóór en in 1609) openlijk verklaarde, in een zoo haa»telijk punt (dwang in zake van godsdienst) haar voorbeeld »te willen volgen?" — Dit hebben de Staten nooit verklaard en nooit gedaan. Zij hebben, en ook nog niet dan in sommige tijden, slechts de godsdienstige vergaderingen der Roomschen verboden, en het geweten, 't welk door *Spanje* altijd werd aangerand, altijd vrij gelaten. Zie boven bl. 62–64, 79, 80. — Men vergelijke over dit onderwerp het met veel wijsheid geschreven werk van den Heer W. BROES, *Willem de Eerste, in betrekking tot de scheuring der zeventien vereenigde Gewesten in de zestiende eeuw*, Amst. 1831.

(49) Zie over het plaatsen der Latijnsche school in dit klooster en derzelver geschiedenis den Heer FEITH, *Redev.* bl. 19 der *Aanteek.*

(50) Het is zeer moeijelijk, om zich van de geestelijke gestichten bij de Broederenkerk gelegen, waaruit het Akademisch gebouw en de drie Hoogleeraars-woningen zijn getimmerd, eene juiste voorstelling te maken. Ik geloof, dat het er dus mede gesteld was.

Aan de Noordzijde van de Broederenkerk ziet men op het kaartje van de belegering van *Groningen* in 1594, bij BOR

D. III bl. 832, eene ledige ruimte, 't welk het klooster voor kerkhof diende. Aldaar, en wel aan de Noord Oostzijde der Kerk, waar nu de Broêrstraat is, vond men nog onlangs (Herfstmaand 1831), bij het zetten van een eereboog voor de uit het leger terugkeerende Studenten, een lijk diep onder den grond begraven. Deze ruimte werd aan de Noord- en Westzijde ingesloten door twee hooge gebouwen, welke Conventen van Maagden waren. Het eene, meer westelijke, heette het *Vrouw Menolda Convent*. (Zie den stichtingsbrief bij den Heer DRIESSEN, *Monum. Gron.* D. III bl. 556–558). Het andere, daar oostelijk aanpalende, droeg den naam van *Vrouw Sywen Convent*. (Zie over de stichting aldaar bl. 581—590). Zij lagen aan elkander en kregen daardoor nog al eens buurgeschillen. (Vergelijk de uitspraken van Consules en van Burgemeesteren en Raad, ald. D. IV bl. 660, 661, 675, 676). Zij lagen *naast*, *tegenover*, of *op* het Broêren-kerkhof (Zie ald. D. III bl. 557, 568, 584, en den brief van den 24 van Herfstmaand 1584 hier beneden). In 1584 waren de goederen van het Sywen Convent in het Menolda Convent ingelijfd: vanwaar beide stiften naderhand dikwijls naar Vrouw MENOLDA genoemd zijn (b. v. *Tegenwoord. Staat* D. II, bl. 90, 91). Het Sywen Convent is naderhand *Selwerder* Convent geheeten, daar de Nonnen van *Selwerd*, die haar klooster, dat, een weinig ten noorden van de Stad liggende, in 1581 door den oorlog geheel verwoest was, niet meer konden bewonen of opbouwen, na lang verzoeken van den Raad der Stad de vergunning hadden verkregen, Sywen Convent in te nemen en als haar klooster te bewonen, onder betaling evenwel van 200 Emder gulden jaarlijksche rente aan het Menolda Convent. Dit alles is mij gebleken uit het afschrift van een' oorspronkelijken brief, in de Archieven der Stad onder de stukken van Vrouw Menolda Convent aanwezig. Daar dit stuk onbekend was zelfs aan den geleerden A. J.

DE SITTER (Schrijver van den *Tegenw. Staat.* Zie D. II bl. 117, 178) en veel duisters opheldert, zal ik het hier inlasschen.

» HENRICUS LONTZENIUS, Abt tho *Selwerdt*, CATHARINA PELGRIMS, priorinne, ende HADEWICH ONNES, subpriorinne, mit
» sampt de senioren ende gemene Conventualen daerselffs,
» doen khundt, lyen ende bekennen, Alsoe unse voerscr. Con-
» vent in tegenwoerdigen Crych ende Oorloch by den vyandt
» tho meermalen voer een fortres tegens der stadt *Groenin-*
» *ghen* ingenoemen ende nu (leijder) diermaten geruijneert,
» verwoestet, affgebroeken ende bedorven, dat idt in unse
» vermoegende neit meer will sijn, 't selve Convent weder up-
» thobouwen ende behoerlycken tho repareren etc. Soe ist,
» dat een erbare Raedt der stadt *Groeninghen* upgemeldt
» uns, up meermalich soliciteren ende vlijtich aenholden,
» vrouw Sijwen Convent op der Minnerbroeder kerckhoff
» hebben vergunt ende thogestaen, omme 't selve inthonhemen
» ende als unse Convent ende Clooster tho bewoenen, Godts
» ende kercken densten (unse profesie ende intentie nah)
» daer inne tho plegende etc: waer voer wy voer uns ende
» unse nacoemelingen den Convente van vrouw Menoldes
» (daer alle guederen, renten, vruchten ende upkumpsten
» van vrouw Sywen Convent tho geappliceert ende incorpo-
» reert sinnen) tot behoeff ende profyte der Geestlicke juffe-
» ren daerselffs ende hoere nacoemelingen hebben gecedeert,
» transporteert, upgedragen ende overghegeven, woe wy oer
» dan al noch cederen, transporteren, dragen up ende geven
» over crafft deses twehundert embder gulden jaerlicke ende
» arfflicke renten, tut dartich Groninger stuver offte paye-
» ment daer guedt voer synde, elcken gulden gereckent, tho
» betalen jaerlicen ende alle jaeren unverjaert de ene helffte
» up paeschen ende dander helffte up Michaelis ofte vrij
» schadeloes onbekummert geldt, mit allen rechten geestlick

» ende wartlick tho vorderen, inthomaenen ende tho boeren
» wth alle ende idere unse selwerde landen ende andere gue-
» deren, replick unreplick, nu rhede hebbende ende noch
» thocoemende, van allen ghene wuthbesundert woe ende
» waer oeck gelegen; wth geheel offte een deel zoe ende daert
» den jufferen van vrouw Menoldis Convente best evencoe-
» men ende beleven wordt tho vorderen, vrij ende quydt
» ende vrij arfflicken de voerscr. renten mit sampt den prin-
» cipaell daer wth tho leveren ende tho waeren mit vor-
» weerden dennoch, dat wy Abt, priorinne ende subpriorinne,
» sampt senioren ende gemene Conventualen voerscr. offte
» unse naecoemelingen wegen uns conventes tot allen tyden
» wen uns sulckes gelegen will syn, een hundert embder
» gulden renten moegen weder afflossen, redimeren vrij ende
» quijdt koopen mit twee dusent embder gulden voerscr.
» paijments ende mitter vuller renten, ende de restande hun-
» dert embder gulden renten mit gelycke hoevetzomme als
» voerscr. In oerkhunde der waerheit hebbe ick HENRICUS
» LONTZENIUS, Abt upgemelt uns convents segell (mede van
» wegen de samptlicke senioren ende gemene Conventualen,
» beneffens myn, sampt der priorinnen ende suppriorinnen
» onderhandt teekeninghe) witlicken beneden an desen breeff
» gehangen. Ghegeven in den jaeren uns heren dusent vijff-
» hundert veer ende tachtentich den veer ende twintichsten
» dach Septembris."

(was geteekend)

» HENRICUS LONTZEN, in qualiteit als boven, myn handt"
» KATHARINA PELGRIMS, pryorinne."
» HADEWICH ONNENS, subpryorinne."

De Heer FEITH heeft mij uit zijne aanteekeningen medegedeeld, dat de oude rekeningen van dit Menolda Convent, waarvan de oudste hem bekend van 1682 is, vermelden;

dat door den Rentmeester der kloostergoederen uit het klooster *Selwerd*, jaarlijks op den 24 van Herfstmaand aan hetzelve moest betaald worden, *kracht verzegeling van den 24 September* 1584, *wegens de overdracht van de behuisinge op Broerkerckhoff*, 202 Car. guld. 10 st., te redimeren met 4000 gulden, doch dat door de reductie der renten op 4°/₀ nu slechts ontvangen en in rekening gebragt werd 180 gulden. Een Caroli gulden is onze gewone gulden: waar hier echter van *gulden*, zonder meer, wordt gesproken, bedoelt men den Emder gulden, die *f* 1.12⁵ deed. Het kapitaal, waarvoor het Sywen Convent aan de Selwerder Nonnen werd afgestaan, was dus *f* 4000 Emder geweest, gelijk ook uit den brief van den 24 van Herfstmaand blijkt. Dit had eerst, naar den cours van dien tijd, 5°/₀ rente gedaan, en dus 200 Emder of 225 Caroli gulden opgeleverd. Doch naderhand was de rente verminderd op 4°/₀ en nu was de opbrengst 180 Emder gulden of *f* 202.50.

Het Menolda Convent was voor adellijke Maagden geschikt, die er, zonder kloostergelofte gedaan te hebben, onder bescherming van den H. Augustinus in leefden. Daar *Juffer*, van *Jonkvrouw* afkomstig, in dien tijd alleen de titel van zeer aanzienlijke maagden was, komt dit stift dikwijls voor onder den naam van *Jufferen klooster*. (Zie boven Aant. 31, den zoo even medegedeelden brief van 1584, DRIESSEN in de noot op de *Monum.* D. III bl. 557, 558, *Hist. Episc. Gron.* p. 15, of *Oudh. en Gest. van Gron.* bl. 69, 70, enz.) Nonnen van lagere afkomst werden *geestelijke Maagden* of *geestelijke Zusters* geheeten. — Tusschen 1584 en 1590 moet dit Convent wegens den aanhoudenden oorlog verlaten zijn, waarop het benevens het insgelijks ledig staande Klarissen Klooster (nu het Roode Weeshuis) in 1590 of 1591 aan de Jezuïten werd afgestaan (zie *Oudh.* bl. 70, *Tegenw. Staat* D. I bl. 519). Deze hadden er echter

slechts kort genot van, dewijl zij het in 1594 bij de Reductie weder moesten verlaten.

Ik geloof met den Heer FEITH, dat men het Menolda Convent westelijk moet plaatsen, en niet oostelijk, gelijk de Heer DRIESSEN doet, *Monum.* D. III bl. 587. Dit geeft tot onoverkomelijke zwarigheden aanleiding en schijnt ook niet te stroken met de brieven bij DRIESSEN, bl. 660 en 675, noch met hetgeen gelezen wordt, *Oudh.* bl. 70, dat de kerk van het Menolda Convent slechts door eene naauwe steeg van de Franciscaner kerk gescheiden was. Het is zoo duidelijk dat ik haast geloof, bij DRIESSEN een schrijf- of drukfout te moeten veronderstellen.

Van de *kapelle van die van Selwerdt* of *van de Selwerden*, gelijk bij ALTING, *Hist. Lof-Rede* bl. 21 en in de *Oudheden* bl. 70 gelezen wordt, is de regtsgeleerde of middelste gehoorzaal der Hoogeschool gemaakt. In dezelve kan men nog zeer goed aan de Zuidzijde de plaats der digtgemetselde ramen onderscheiden: gelijk men ook op den zolder, aan pleisterwerk en ronde gebindten van het dak, de overblijfsels herkent van het gewelf, dat er in geweest is. Zelfs ziet men daar boven aan de Oostzijde tegen den muur nog schilderwerk, waar eenige letteren doorschemeren. Mij is echter niets meer leesbaar, dan het woord DIVO. Zekerlijk was hier een inschrift boven het altaar. Bij naauwkeurige beschouwing ziet men verder, dat bij de optimmering de muren en het dak van het Selwerder Convent gebleven zijn, en dat men de Noordelijke Gaanderij van de Area, slechts door verlenging van het dak en het plaatsen van pilaren heeft gemaakt. Voorts vergelijke men FEITH's *Aant.* bl. 35, 36. Deze Oudheidkundige heeft, over hetgeen ik in het derde hoofdstuk verhaal, zoo veel en dat alles zoo naauwkeurig geboekt, dat ik op de meeste plaatsen volstaan kan, met naar hem te verwijzen. Ik zal er hier en daar slechts nalezingen bijvoegen.

Zoo kan men bij bl. 30, 31 nog opmerken, dat de Stad den 24 van Sprokkelmaand 1613 overwoog, of het Jufferen-klooster tot eene *Schola Illustris* kon worden gemaakt, en den 3 van Slagtmaand besloot, de *Auditoria Scholae Illustris* te volvaardigen. Bij bl. 36, dat de Stad bij besluit van den 17 van Grasmaand 1615, de Professoren, wonende in Menolda Convent, oplegde 's jaars tot huur 100 Emder gulden te betalen.

(51) Over de inwijding der Hoogeschool zie men *Effigies et Vitae Prof. Acad. Gron. et Oml.* p. 1–10; FEITH, *Redev.* bl. 30–35 der *Aant.*

(52) De titel van deze redevoering, die op verpligtend verzoek van velen in druk werd uitgegeven, luidt dus, *Templi Academici, quod est Groningae, ab illustribus Provinciae eiusdem Groningae et Omlandiae Proceribus adornati* ΚΑΘΙΕΡΩΣΙΣ. *Auctore* HERMAN RAVENSPERGERO, *S. S. Theologiae Doctore et Professore.* Zij is opgedragen aan de Staten van Groningen en Ommelanden. Na de opdragt volgt het programma, den 22 van Oogstmaand 1616 uitgegeven, en dan de rede zelve, die slechts zeven bladz. in quarto groot is. Ik zet dit een en ander hier ter neder, dewijl ik nergens of van de inwijding der kerk of van deze redevoering eenige melding heb gevonden. Een exemplaar is mij, onder het zoeken naar oude stukken, niet dan bij geluk in handen gekomen, en wel op de Boekerij onzer Hoogeschool onder de boeken uit het legaat van den Heer H. J. NAUTA, N°. 87, 2, in eene verzameling van oude Akademische Redevoeringen, verzen en andere stukken. Het is daarin het eerste. — Misschien moet echter *na twee jaren*, op bl. 68 van den tekst, *na vier jaren* zijn. Althans ik heb nu gezien, dat de Stads-Regering reeds, bij besluit

van den 25 van Grasmaand 1612, had bevolen de Broêrkerk te laten opmaken. Of evenwel dit besluit toen dadelijk volvoerd is, weet ik niet.

(53) Zoo spreekt de Heer FEITH er over, bl. 49 der *Aant.*, ofschoon hij 1614 noemt, 't welk, blijkens de redevoering van RAVENSPERGER, 1616 moet zijn. De zaak zelve wordt echter door dezen laatstgenoemden bevestigd. »Finis, zegt hij bl. 5, »is est, ut candidatis, quos vocant, et iis »qui summos in una quaque facultate honores petant, prae»mia ingenii, virtutis, industriae, in hoc loco solenni ritu »tribuantur." Uit de woorden *in hoc loco* zou men kunnen opmaken, dat RAVENSPERGER in het koor heeft gesproken.

(54) Dat de Studentenpreêk reeds van de oprigting der Akademie af aan in deze kerk plaats gehad heeft, is op zich zelve waarschijnlijk, en wordt bevestigd door RAVENSPERGER, die bl. 4 zegt: »Parietes ipsi audient verbum et »vocem Domini sui: audient, ut speramus, latine, germa»nice, gallice et prae gaudio exultabant." *Latine* ziet op de Akademische redevoeringen, *Gallice* op de Fransche preêk, waarover boven bl. 70, 71: *Germanice* kan, dunkt mij, alleen op de Studentenpreêk doelen, dewijl de eerste Hoogleeraar, die als Akademieprediker is opgetreden, JAKOB ALTING, dit niet voor 1647 heeft gedaan. Aan de Hoogduitsche preêk kon RAVENSPERGER niet denken.

(55) Ik acht het niet onbelangrijk, het eene en andere, wat ik omtrent den oorsprong en de geschiedenis der Akademiepreêk te dezer Stede heb kunnen opsporen, hier althans in eene Noot ten dienste der Kerkelijke Geschiedenis van het Vaderland op te teekenen.

Nu en dan hebben eenige Hoogleeraren, hoewel niet als

zoodanig, reeds voor 1647 in deze kerk de Evangeliedienst waargenomen. Zoo vinden wij, dat SAMUEL MARESIUS, een Franschman, hier sedert 1643 in het Fransch predikte, om den zwakken Franschen Predikant, DAVID DE LA HAYE, te ondersteunen, en dezen bij deszelfs overlijden, in 1652 als vast Predikant opvolgde (FEITH, *Aanteek.* bl. 51). In 1644 werd aan JAKOB ALTING, te *Heidelberg* geboren, toegestaan, ten dienste der Duitschers, in de Akademiekerk Hoogduitsche preêk te houden (volgens Senaatsbesluit van den 25 van Sprokkelmaand 1644). Den 5 van Wintermaand 1646 besloten de Staten dezen zelfden ALTING, toen Hoogleeraar in de Oostersche talen, tot een' Provinciaal' (en dus Akademisch') Prediker te beroepen, om tegen eene besoldiging van *f* 400 jaars in het Nederduitsch te prediken, en wel naar het schijnt, ieder Zondag avond, buiten de Zomervakantie (Zie behalve den Heer FEITH bl. 49, ook *Effigies et Vitae Profess. Gron.* p. 12 en J. MARTINUS, *Eerste Praedicatie in de Nieuwe Kercke der Stadt Groningen*, *Gron.* 1664, bl. 70, 71). De aanleiding tot dit Staatsbesluit hebben wij in den tekst bl. 70 opgegeven (volgens IAC. ALTINGII *Vita* p. 3, voor deszelfs *Opera omnia* T. I). ALTING werd in 1667 ook Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en stierf in 1679. Hierop schijnt men in drie jaren geene Akademiepreêk gehad te hebben. Althans wij lezen, dat JOHANNES à MARCK, in 1682 in plaats van MARESIUS tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en Kerkelijke geschiedenis, en in plaats van ALTING tot Akademieprediker is aangesteld (bij BRUCHERUS, *Gedenkb.* bl. 320, 321). Hij vertrok in 1689 naar *Leyden* en werd in 1691 door PAULUS HULSIUS als Hoogleeraar en Akademieprediker vervangen. Deze stierf in 1712 en had in beide betrekkingen niet vóór 1717 een opvolger, ANTONIUS DRIESSEN. Dusverre wordt er slechts van één' Akademieprediker gesproken, ofschoon er twee of drie

Theologische Professoren waren. In 1727 echter werd, nog bij het leven van DRIESSEN, die eerst in 1748 overleed, ALBERTUS VOGET, tot Hoogleeraar en Akademieprediker aangesteld; zoodat er toen een tweede Akademieprediker bijkwam. De opvolger van VOGET, in 1735 naar *Utrecht* vertrokken, werd in dat zelfde jaar DANIEL GERDES; die echter in 1752 den post van Akademieprediker neerlegde, en toen door PAULUS CHEVALLIER hierin werd vervangen. DRIESSENS opvolger werd in dat zelfde jaar EWALDUS HOLLEBEEK. Sedert dien tijd is het getal van Akademiepredikers nog weder toegenomen: want nu werd het gewoonte, om geen' Hoogleeraar in de Godgeleerdheid te beroepen, die niet tevens Akademieprediker was, zoodat men nu wel drie of vier te gelijk had, die echter zamen nooit meer dan ééne beurt des Zondags avonds hebben waargenomen. Men zie de lijst, in 1792 uitgegeven, bij BRUCHERUS bl. 321–324: de latere Professoren, HERMAN MUNTINGHE en EELCO TINGA zijn, in 1798 en 1805, op dezelfde wijze hier aangesteld. Nog is in dien tijd, JAN BOSMAN, voorheen Predikant te *Geervliet*, van 1794 tot 1804 Hoogleeraar in de Wijsbegeerte alhier, wegens zijne welsprekendheid insgelijks met dezen post bekleed geworden. Het tijdelijk ophouden der Akademiepreêk onder NAPOLEONS bewind, vermeldt FEITH bl. 50. Bij het Koninklijk Besluit over het Hooger Onderwijs van 2 van Oogstmaand 1815, art. 63. 1o., is het eindelijk in het algemeen bepaald, dat de Hoogleeraren in de Godgeleerdheid als Akademiepredikers eene predikbeurt zullen waarnemen.

Het schijnt wel zeker, om er dit nog bij te voegen, dat deze godsdienstoefening hier nooit in het Latijn plaats had; gelijk aan de Hoogeschool van *Franeker*, vooral ten dienste der Hongaren, het geval is geweest.

(56) De meeste bijzonderheden omtrent de geschiedenis

der Fransche gemeente te dezer Stede, heb ik ontleend uit des Heeren FEITH naauwkeurige *Aanteekeningen* bl. 50–54. Ik zal er hier nog de eene en andere kleinigheid bijvoegen.

Dat de Fransche gemeente zich niet lang na de voltooide vertimmering in 1616 van deze kerk bediend heeft, blijkt niet alleen uit de in *Aant.* 54 aangehaalde woorden van RAVENSPERGER, maar ook uit MARTINUS, die hier in 1637 Predikant werd en in 1664 schrijft, *Eerste Praedic. in de Nieuwe Kercke*, bl. 70, » De gewesene Minnebroers Kerc-» ke — werdt van niet lange na de reductie tot op desen » dagh gebruijkt, om aldaer den Godsdienst, voor en nae-» middach in de Fransche tale te verrichten.” Ook nog uit eene bijzonderheid mij door den Heer FEITH vriendelijk medegedeeld. Er komt namelijk op eene Staatsvergadering van den 20 van Slagtmaand 1619 een request voor van den Pedel der Hoogeschool, WINOLT WELMERI, houdende verzoek, om vermeerdering van tractement, » van wegen de extra-» ordinarisse diensten, die hij tegenwoordich, vermits de » Fransche Predicaties geholden is te doen.” Waaruit tevens blijkt, dat de Fransche Kerk van haren oorsprong af aan de Akademie is verbonden geweest. De Heer FEITH berigt, *Aant.* bl. 50, dat er in 1686 tweemaal des Zondags en tweemaal in de week werd gepredikt. De Groninger Predikant A. TROMMIUS, *Groningen verlicht in duisternis*, uitgave van 1744, bl. 265, meldt er omtrent 1694, toen hij dat werkje schreef, hetzelfde van. De weekbeurten waren echter toen nog nieuw, want hij zegt: » Daarin wordt Zondaegs » voor- ende namiddaegs, en *nu* ook twee-mael in de weke, » in de Fransche tale gepredikt.” Waarschijnlijk waren deze weekbeurten bij den aanwas der gemeente en der Predikanten in 1685 en 1686 er eerst bijgevoegd. Het groot getal der Predikanten moet men echter niet zoo zeer toeschrijven

aan den aanwas der gemeente, als wel aan de weldadigheid der Staten, die aan gevlugte Leeraren onderstand wilden schenken. BRUCHERUS, *Gedenkb.* bl. 321, 322, verhaalt iets over eene vaste letterkundige bijeenkomst van sommige der Fransche Predikanten tusschen 1691–1704, waaruit men mag opmaken, dat er mannen van studie en geleerdheid onder hen waren. In de opgave van den Heer FEITH bl. 52, dat JODOUIN hier van 1685 tot 1755 Predikant was, schijnt eene drukfout te zijn: dewijl het laatste jaartal wel 1729 zal moeten wezen.

(57) Over het hier omtrent ALTING gezegde, heb ik reeds in *Aant.* 55 gesproken. Ik voeg er hier nog bij, dat hij stellig voor Hoogduitsche *Studenten* nu en dan in die taal heeft gepredikt, gelijk blijkt uit de *Acta Senatus Acad.* 25 Febr. 1644, waar men leest: »D. IACOBUS ALTINGIUS facul-»tatem impetravit habendi subinde Conciones Germanicas in »templo Academico in gratiam Studiosorum Germanorum." Het overige heeft FEITH bl. 53, 54.

(58) Zie TROMMIUS, *Gron. verlicht* bl. 263–265. Waarschijnlijk waren het slechts de weekbeurten, dewijl er des Zondags Fransche en Akademiepreêk was.

(59) De Hoogleeraar S. GRATAMA spreekt in zijne *Oratio de Hermodoro Ephesio, vero XII Tabularum auctore*, door hem als afgaanden Rector den 10 van Wijnmaand 1817 in het koor der Akademiekerk gehouden, over die bouwvalligheid en over de ontwijding van het kerkgebouw, dat dikwijls als timmerloots en exercitieplaats gebruikt werd, met deze woorden, bl. 13; »Medica manu vehementer indiget »sanctissimum hoc templum, religionibus, Musis, doctis »disputationibus, iuvenum exercitiis in sermonibus sacris a

» Maioribus dicatum: namque, suo honore destitutum, col» labitur, in commune omnium horreum convertitur, et, » ubi hodie de Hermodoro Ephesio Academicus dicit orator, » cras militum audiuntur clamores, tirones arma tractare » docentium."

(60) Men vindt dezelve in de Jaarboeken onzer Hoogeschool van 1825–1826.

(61) Over de denkwijze der oudste Hervormde Kerk in ons Vaderland omtrent het gebruik der orgels verg. men YPEIJ en DERMOUT, D. I bl. 518, 519 en de Aant.

(62) Zie TROMMIUS, ter plaatse, die wij in aant. 57 aanhaalden. Bij FEITH, bl. 53 en 54 der *Aant.*, komt in 1706 en 1707, behalve een' Voorzanger, ook een Organist en Poestertreder der Broederenkerk voor. In 1649 wordt slechts van een' Voorzanger gesproken, volgens bl. 50 aldaar.

(63) FEITH, *Aant.* bl. 45–49. Dat deze Boekerij reeds in 1664 boven een deel der Latijnsche school bewaard werd, blijkt uit MARTINUS, *Eerste Praedic.* bl. 71.

(64) Verg boven bl. 8, 67, 68.

(65) Het Latijnsche vindt men bij E. BENINGA, *Historie van Oostvriesland* in MATTHAEI *Anal.* T. IV p. 431. Het luidt dus:

Imâ Franconiâ Niterdum vulpes alumna
Herbipoli quondam fovit in orbe potens.
Martis eram decus ac equitum peditumque monarcha.
Magnus et immensi belliger orbis eram.

Innumeros domui populos, villagia et urbes,
Acer et armi potens alter Achilles ego.
Indomitos Suevos gladio vibrante subegi,
Insolitoque jugo substravi Frisones.

Bij den eersten regel is aan den kant tot opheldering door den Uitgever geschreven: »Fuchsia gens, e qua Ni- » therdus, clara et potens Wurtzburgi."

Door vele fouten onverstaanbaar, wordt dit zelfde grafschrift gevonden in SYBE JARICHS, *Korte Chronyck* bl. 451 in de *Analecta* van M. BROUËRIUS VAN NIDEK.

Op den grafsteen las men volgens JOH. VAN NYENBORGH, *Groninger Historyen*, bij het jaar 1499:

Hier leit dien Helt,
Wiens herte noyt besweeck,
Noch in het Velt
Oyt voor zyn Vyant weeck:
Die, als hy zagh,
Zyn Volck verslagen wert,
Vocht, daer hy lagh,
Noch met een manlijck hert.

Van den steen en den pilaar, waarop deze grafschriften stonden, weet niemand iets meer te melden. Reeds in 1743 schijnen ze onbekend te zijn geweest, daar de schrijver van de *Kronijk van Gron. en de Ommel.* van dat jaar, bl. 117 het Nederduitsch grafschrift uit NYENBORGH's *Gron. Hist.* overneemt.

Men vergelijke over FOX ook B. ALTING *Hist. Lof-Rede* in de *Pilaren en Peerlen van Gron.* bl. 62, 63. De meening van dezen Geleerde, dat het gehucht *Foxhol* bij *Kropswolde* naar onzen Ridder genoemd zal zijn, is onzeker. Want in

een' oorspronkelijken brief van 1460 wordt het reeds *Vosseshole* geheeten, volgens den *Tegenw. Staat* I. 225, II. 193. Intusschen kan het sneuvelen van Ridder FOX wel zoo veel uitgewerkt hebben, dat het plaatsje de kleine verandering van *Vosses* in *Fox-hol* onderging.

(66) Hetgeen ik omtrent de hier begraven beroemde mannen en hunne grafsteenen, voor zoo verre die nog bij de Hoogeschool berusten, niet wel in den tekst konde plaatsen, wil ik in deze aanteekening vermelden. Ik zal deze eerwaardige reliquien ophelderen en de opschriften, die mij het merkwaardigste voorkomen, mededeelen.

De steen van UBBO EMMIUS is nog bijzonder goed bewaard. Het opschrift luidt dus:

IMMORTALI MEMORIAE
CLARISS ET PIENTISS. SENIS,
VBBONIS EMMI
FRISII GRETHANI:
PRIMI ACAD. GRONING. RECTORIS;
THEOLOGI SINCERI,
PHILOLOGI EXIMII,
HISTORICI ABSOLVTI,
VIRI PRVDENTIAE SINGVLARIS
(QVI PER OMNEM VITAM
SVA SORTE CONTENTVS,
LABORE INDEFESSO,
DE ECCLESIA AC REPVB. PATRIA
QVAM OPTIME MERITVS;
VERE PIA DEMVM AC PLACIDISS.
MORTE DEFVNCTVS
HEIC CORPORE QVIESCIT)

MARGARETHA A BERGEN
VIDVA LIBERIQVE SVPERSTITES
MOERENTES
H. M. P.
VIXIT IN TERRIS AN. LXXVIII, DIES IIII.
ABIIT IN COELOS AN. CHRISTIANO
MDCXXV, DIE IX DECEMB. IVL.

H. ALTING.

Men vindt dit grafschrift ook opgegeven in de *Effigies et Vitae Prof. Acad. Gron.* p. 52, 53, bij TIADEN, *das Gelehrte Ost-Friesl.*, D. II, bl. 35, in de *Kronijk van Gron.* bl. 226, en in vele geleerde reizen. Het woord *Jul.* achter *die IX Decemb.* wil zeggen, dat men den Juliaanschen of ouden Stijl bedoelde. Men had toch te dezer Stede, uit kwalijk begrepen afkeer van den Paus, de in Louwmaand 1583 ingevoerde Gregoriaansche tijdrekening, in 1594, na de overgave der Stad, weder afgeschaft. Zij werd eerst in 1700 op nieuw ingevoerd. Zie WICHERS, *Tract. van Red.*, *Verkl.*, bl. 36, 37, noot (*a*). — Over U. EMMIUS zelven verg. men de aangehaalden bij MUNTINGHE, *Acta Saecul. Acad. Gron.* 1814, p. 128; bij welke later is gekomen N. G. VAN KAMPEN, *Gesch. der Nederl. Lett. en Wetensch.*, D. I, bl. 247, 248.

UBBO EMMIUS liet twee kinderen na, eene dochter en eenen zoon, WESSEL genaamd. Deze werd Predikant te *Groningen* en muntte, volgens de *Effig. et Vitae* p. 51, 52, zeer uit door braafheid en godvrucht. Ook hij werd, in 1654, plegtig door de leden der Akademie in deze kerk begraven. Zijn grafsteen is nog bewaard. Met een' zoon van dezen, SAMUEL geheeten, die Burgemeester van *Groningen* is geworden, en als Hoofdman van de Hooge Justitiekamer den 11 van Grasmaand 1684 stierf, schijnt, volgens ingewonnen berigten, het mannelijk oir van UBBO EMMIUS uitgestorven te zijn.

De grafsteenen van de twee beroemde Geneeskundigen, die ik in den tekst noemde, zijn ook tot onzen tijd overgebleven. Dat van MULERIUS luidt dus:

D. O. M. S.
ET
AET. MEMORIAE
D. NIC. MVLERII
MEDICI ET MATHEMATICI EXIMII,
QVI
BRVGIS FLANDR. AN. CIƆIƆLXIV NATVS
TVRBATA CIVILI BELLO PATRIA
CVM PATRE LVGD. BATAVORVM
RELIG. ARTIVMQ. DESID. CONCEDENS
ACCEPTA IBIDEM DOCTORALI LAVREA
IN MEDICVM CIVITATIS
AB HARLINGANIS, GRONINGANIS,
MOX LEOVARDIENSIBUS
IN GYMNASIARCHAM DELECTVS
SVRGENTE HAC ACADEMIA
AD. MEDIC. ET MATHES. PROFESS. VOCATVS
CLARE PER AN. XVI FVNCTIONE CVLTA
DE REP. ET ACAD. OPTIME MERITVS
NON. SEXT. AN. CIƆIƆCXXX
EX HAC VITA SUBDUCTUS
CORPORIS MORT. EXVVIAS
GLORIOS. RESVRRECT. EXSPECTANTES
HEIC. DEPOSVIT
CHRISTINA SIX
VXOR LIBERIQVE SVPERSTITES
MARITO PARENTIQVE OPT. CARISS.
H. M. P. C.
VIXIT AN. LXV. MENS. VIII. DIES X

Over dezen MULERIUS, een' der grootste Geleerden, die hier gebloeid hebben, zie men *Effig. et Vitae* p. 65 sqq.

Eén der bij de Hoogeschool bewaarde grafsteenen schijnt van eenen zoon van MULERIUS te zijn. Het inschrift is bijna uitgewischt. Na dikwijls herhaalde proefneming heb ik mij verbeeld, het volgende te lezen:

168

DEO. O. M.

PIAE MEMORIAE

DOCTISS. CONSVLTISS. VIRI

CAROLI MVLERII

CLAR. D. D. NICOLAI FILII

OBIIT. A° MDCXXXVIII

MENSE AVG. DIE XIII ÆTAT

XXXVI. EXSPECTANS BEA-

TAM RESVRRECTIONEM

IN IESV CHRISTO

VIVIT IN EXIGVA LVCENS

DE LAMPADE FLAMMA SED

NOS AETERNVM VIVIMVS

ANTE DEUM.

Professor MULERIUS had ten minsten drie zonen, van welke de oudste PETRUS genoemd, in 1599 geboren was. Zie *Effig.* p. 69 en 112. En uit den Ligger van de graven der Broederenkerk is mij gebleken, dat Nummer 168 in de zeventiende eeuw een tijd lang aan de erfgenamen van NICOLAUS MULERIUS heeft toebehoord.

De waardige opvolger van den grooten MULERIUS was JOHAN FREITAG, over wien men kan vergelijken de *Effig. et Vit.* p. 117, sqq. Hij overleed in 1641 en is in het zelfde

graf met zijn' kleinzoon begraven. Het volgend opschrift vermeldt het:

IOHANNI FREITAGIO
MEDICO CELEBERRIMO
VARIORVM PER GERMANIAM
PRINCIPVM AC COMITVM
TANDEMQVE
CIV. GRONINGAE ET OMLANDIAR.
ARCHIATRO
PROFESSORI MEDICINAE
HELMSTADII ET GRONINGAE
ISTHIC ORDIN. HEIC PRIMAR.
ET
MATRONAE SPECTATISSIMAE
GERTRVDI VALCKENBVRG
VXORI EIVS CHARISSIMAE
PARENTIBUS OPTIME MERITIS
PIETATIS ERGO,
LIBERI SVPERSTITES
H. M. P.
DOTHIAS. ERITAGIVS. ARTIS
MEDICAE. IN. HAC. CIVITATE
PRINCEPS. AEGRORVM. PERFVGIVM
FIRMORVM. GAVDIVM. BONORVM.
OMNIVM. HEV. QVONDAM.
DELICIVM. NVNC. DESIDERIVM
HIC. AD. OSSA. AVI. SVA. COMPONI
VOLVIT. MEDIA. AETATE
AN. XXXVII. IN ☧ MORTVVS
PR. K. IAN. CIƆIƆCXXCIIX

Gelijk de onnaauwkeurige steenhouwer ERITAGIVS gezet heeft voor FREI of FRITAGIVS, zoo zal het teeken ☧ *post Christum* ook wel ☧ *Iesu Christo* en het jaartal CIƆIƆCXXCIIX moeten zijn.

Onder de Godgeleerden, wier grafsteenen nog over zijn, waarvan echter de inschriften wegens derzelver geringe belangrijkheid de mededeeling niet verdienen, behoort MATTHIAS PASOR, overleden in 1658, een veelweter, die in meer dan éen land aan verschillende Hoogescholen de Natuurlijke Wijsbegeerte, de Oostersche Talen, de Zede- en Wiskunde en de Godgeleerdheid, met grooten roem heeft onderwezen. Zie de *Effig.* p. 109, sqq. Met eigene bijvoegselen en verbeteringen heeft hij uitgegeven eene nu zeldzaam voorkomende *Grammatica Graeca N. T.* van zijn' Vader GEORG PASOR, Hoogleeraar te Franeker, welke door den zoo bevoegden regter G. B. WINER, *Grammatik des neutestamentlichen Sprachidioms*, bl. 5, 6, op zeer hoogen prijs wordt gesteld.

Onder dezen behoort vervolgens SAMUEL DES MARETS of MARESIUS, door geleerdheid en strijdzucht evenzeer bekend, overleden in 1673, over wien men zie MUNTINGHE, *Acta Saec.* p. 90, 91. En eindelijk ook CORNELIUS VAN VELZEN, overleden in 1752. Als zedekundig schrijver wordt over hem gesproken bij YPEIJ, *Kerk. Gesch. der achttiende eeuw*, D. VIII bl. 362. Ook heeft hij de *Introductio ad Historiam Eccles.* van FREDERIK SPANHEIM omgewerkt en tot 1740 niet ongelukkig vervolgd, in drie deeltjes, *Gron.* 1740.

Het beroemde geslacht der ALTINGS telde ook twee groote Godgeleerden, die hier begraven zijn. De eerste is HENDRIK

ALTING, een doorkundig Theoloog en een zacht, mild, eerwaardig mensch, wiens grafsteen dit opschrift heeft:

HENRICI ALTING
S. THEOL. PROFESS.
SEPULCHRUM FAMILIARE.
IN QUO
SUB SPE BEATAE IN CHRISTO
RESURRECTIONIS
DEPOSUIT
UXOREM CHARISSIMAM
SUSANNAM BELIER.
AN. CIϽIϽCXLIII. D. XIX OCTOB.
FILIAMQ. PRIMO GENITAM
MARIAM ALTING.
AN. CIϽIϽCXXXIX D. VII OCTOB.
ET CORPORIS SUI EXUVIAS
DEPONI VOLUIT
FACTUM AN. CIϽIϽCXLVI
D. XXX AUGUSTI.

Men vindt dit inschrift ook in de *Effig.* p. 99, waar gemeld wordt, dat hij het zelf bij het begin van zijne doodelijke ziekte aan zijn' zoon heeft voorgezegd. Deze zoon was JAKOB ALTING, over wien wij in den tekst meermalen hebben gesproken. Het inschrift op diens steen is nu onleesbaar en juist daarom zou ik hetzelve hier gaarne mededeelen. Doch ik heb hetzelve nergens vermeld gevonden. In zijn leven voor de *Opera Omnia* en in de woordenboeken van BAYLE, HOOGSTRATEN en anderen zoekt men te

vergeefs. In geleerde reizen heb ik het ook niet gezien. In GOTFR. HEGENITII *Itinerarium Frisico-Hollandicum*, L. B. 1630, staat bl. 14, 15 dat van U. EMMIUS; gelijk ook in P. A. OLDENBURGER, *Thesaur. Rerum publ.* T. III p. 752, 753, en in H. L. BENTHEMS *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat* D. II bl. 487, 488. In Z. C. VON UFFENBACH, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, III Deelen *Frankf. und Leipz.* 1753, *Ulm* 1754, D. II bl. 238 heeft men dat op JAKOB OISELY. Andere reizen, waarin het grafschrift op ALTING zou kunnen staan, ken ik niet. Wat den man zelven betreft: hij was niet alleen een uitmuntend Bijbelsch Godgeleerde (zie A. YPEIJ, *Oratio de praeclaris Iacobi Altingii in disciplinam sanctiorem meritis*, in de *Annales Acad. Gron.* 1824–1825), maar ook een groot Oosterling en schreef spraakkunsten over meer dan een' tongval der zoogenaamde Semitische talen, waarvan eenige nog in gebruik zijn. Zijne werken werden door zijn' nog beroemder' leerling BALTH. BEKKER in vijf folianten uitgegeven. Zijne vrouw, welker naam men op den grafsteen niet meer geheel kan lezen, heette BAUDEWINA WALRICH.

Een der steenen, aan dit geslacht behoorende, dekte zes van deszelfs leden, die op denzelven alle worden genoemd en beteekend als nakomelingen van MENSO ALTING, den Hervormer, over wien wij bl. 32 en 43 hebben gesproken. Deze groote man zelf echter ligt niet hier begraven, maar te *Emden*, waar hij als Predikant is gestorven: doch wel deszelfs kleinzoon van gelijken naam, een volle neef van den Hoogleeraar JAKOB ALTING. Hij bestuurde als Burgemeester van deze Stad, ten jare 1694, het honderdjarig jubelfeest van de Reductie, bij welke zijn Grootvader MENSO, daartoe uit *Emden* ontboden, de Groote Kerk en geheel de Stad aan godsdienstige en burgerlijke vrijheid had geheiligd. Zijn naam is onsterfelijk door zijne klassieke

10

aardrijkskundige beschrijving van het Vaderland, *Notitia Germaniae inferioris*. Zijn grafschrift luidt dus:

B. M.

HIC· SITVM· EST· QVICQVID· MORTALE·
CIRCVMTVLIT· VIR· IMMORTALI·
MEMORIA· DIGNISSIMVS·
MENSO· ALTING· M· F· M· N·
REI· PVBLICAE· ET· LITERARIAE
ORNAMENTVM· QVI· CONSVLATV
MVLTISQVE· ALIIS· MVNERIBVS·
CVM· LAVDE· PERFVNCTVS· VIXIT· SVMMIS·
IMIS· MEDIOXIMIS· CARVS· ACCEPTVS·
MAGNVM· SVI· DESIDERIVM· RELINQVENS·
NATVS· AN· CIↃIↃCXXXVI POSTRID·
KAL· SEXTIL· IVLIANAS· MORTVVS·
AN· CIↃIↃCCXII· DIE· EODEM·
SECVNDVM· FASTOS· EMENDATOS·
FRATRI· CARISSIMO· HOC· DOLORIS· SVI·
MONVMENTVM· MVLTIS· CVM· LACRIMIS·
MOESTA· SOROR· DOROTHEA· F· C·

HOC· COMMVNE· SEPVLCRVM· NEC
DONARE· NEC PERMVTARE· VLLOVE·
MODO· ALIENARE· FAS EST·

Zijne zuster zettede hem dit gedenkteeken, dewijl hij ongehuwd overleed.

Die meer van de ALTINGS wil weten, vergelijke de *Succincta narratio de claris Altingiis*, *contexta a* MENSONE HENRICO ALTING, *Gron.* 1772. Ik voeg er slechts bij, dat de laatste van dit beroemde geslacht, MENSO ALTING geheeten, als oud-Raadsheer in het hof van *Drenthe*, in 1831, te *Brummen*, bij *Zutphen*, is overleden.

Onder de Regtsgeleerden, die in de Akademiekerk begraven zijn, behoort JAKOB OISELY, te *Dantzig* geboren, doch in *Nederland* opgevoed, gelijk zijn grafschrift vermeld, overleden in 1686. J. KOK spreekt *Vad. Woordenb.* D. XXIII bl. 211, 212, onnaauwkeurig over hem, doch vermeldt zijne groote boekerij. Zijne schriften worden opgeteld bij SAXE, *Onomast. Lit.* T. IV, p. 563, 564, waar men echter weinig tot zijnen lof vindt en ook een getuigenis van MORHOF over hem leest, in hetwelk hij een *plagiarius* wordt genoemd.

Dat ook BARBEYRAC hier is begraven, wil eene overlevering, die op goede gronden schijnt te steunen. Over dezen verg. men MUNTINGHE, *Act. Saec.* p. 103–106 en V. KAMPEN, *Gesch. der Ned. Lett. en Wet.* D. II bl. 315, 316, III 185–188.

Nog drie grafsteenen zijn mij te noemen overgebleven. De eene is van de SCHAFFERS, uit welk geslacht GOSEN SCHAFFER, overleden in 1637, Verzorger der Hoogeschool is geweest. De andere van ELIZABETH DE GEER, echtgenoote van den Hoogleeraar TOBIAS ANDREAE. De laatste van JAN RUFELAERT, een aanverwant der ALTINGS, wiens gedachtenis met een passend inschrift door den Burgemeester MENSO ALTING vereerd is.

(67) *Oudh. en Gesticht. van Gron.* bl. 93. Vooral door GERDES, *Hist. Evang. Renov.* T. III p. 192, ben ik verleid, JOACHIM WERMERUS voor een' voormalig' Roomsch Pastoor te houden. Uit de *Effigies et Vitae* p. 204 heb ik gezien, dat ik dwaalde. De zaak is intusschen van weinig belang, daar er genoeg andere voorbeelden van Roomsche Priesters zijn, die nu Predikanten werden. Men zie BRUCHERUS, *Gesch.* bl. 279, 284, en vergelijke hem over alles, wat op bl. 79 gezegd is, bl. 278—299.

(68) Zie *Oudh. en Gest. van Gron.* bl. 94—96. De vervolgingen geschiedden vooral volgens een edict, op den 7 van Herfstmaand 1601 afgekondigd. Het was voornamelijk tegen de Wederdoopers gerigt; doch de Papisten en anderen, die tegen de kerkenorde der Stad bijeenkomsten hielden, komen er ook in voor. Den inhoud vindt men bij BRANDT, *Hist. der Reform.* D. II bl. 14, 15; en voor zoo ver de Doopsgezinden aangaat bij TILEMAN VAN BRAGHT, *Het bloedig Toneel of de Martelaars Spiegel der Doops-Gesinde*, D. II bl. 802, 803. BRANDT voegt er bij, dat velen, inzonderheid Doopsgezinden, dit plakaat vreemd voorkwam, en dat hunne klagt door verscheiden geschriften werd uitgestort, maar van anderen tegengesproken. Deze schriften en tegenschriften zijn meestal door den tijd vergaan. Een er van, het merkwaardigste misschien van allen, is echter onder mijn oog gekomen, en ik kan niet voorbij, er met een woord van te spreken. Het heeft den titel, *Apologia ofte Verandtwoordinghe des Edicts, Hetwelcke van een Eerbaren Raet der Stadt Groeningen, tegen der Wederdooperen, eñ andere Secten Onordeningen, den 7 Septemb. des Jaers* 1601. *ghepubliceert is. Ende door eenen onghenoemden Libertyn, met allerleij valsch ende niet weerdich geschrey, aengeblaft is ghewordon. Tot onderrichtinghe der*

Eenvoudighen, *uut bevel eenes Eerb. Raedts*, *nu nieulick ghestellet*, *ende in Druck uitghegheven. Ende nae het Sassische Exemplaer in Nederlandtsche Tale Ghedruckt: Tot Groeninghen*, *By* GERARD KETEL, *Ordinaris Drucker der sulver Stadt*, *int Jaer* M.DC.II. Behalve het voorwerk bevat het 55 bladz. in quarto. De schrijver van dit stuk geeft zijnen naam nergens te kennen, doch het schijnt, dat het de bekende Groninger Predikant JOH. ACRONIUS geweest is, gelijk BRUCHERUS, *Gesch.* bl. 352, meldt. Hieruit zou dan ook verklaarbaar zijn, wat het bijvoegsel op den titel *nae het Sassische Exemplaer in de Nederlandtsche Tale Ghedruckt*, wil te kennen geven. Te weten, ACRONIUS, die langen tijd in Duitschland geleefd had, schreef in een' meer Hoog-Duitschen tongval, zoo als uit andere stukken van hem blijkt. Dit werkje zal hij dus ook in dien tongval, hier Saksisch genaamd, in handschrift gesteld hebben, waaruit het tot meerdere duidelijkheid voor alle lezers bij den druk in de meer gewone landstaal zal overgebragt zijn. Het is in een hevigen stijl gesteld en verdedigt het Raadsbesluit op allerlei gronden uit de H. Schrift, rede en geschiedenis ontleend. Belangrijk is vooral wat bl. 40–42 verhaald wordt omtrent de wijze, waarop men in Stad en Lande ten allen tijde de Wederdoopers had zoeken te weeren, waarover ik nu echter niet zal spreken, dewijl boven bl. 101—114 de echte bescheiden daarover te vinden zijn. — Het is niet onaardig, dat verscheidene redenen, vooral die uit de afzondering van Kerk en Staat ontleend, welke de *onghenoemde Libertyn* aanvoert, om het onbehoorlijke van het Raadsbesluit in het licht te stellen, nu als algemeen geldige waarheid zijn aangenomen. Tot verdediging van den Raad dienen zeker weinig de tegenrederen van ACRONIUS, veelal uit het Oude Verbond genomen, maar wel de blijkbare ongeschiktheid van die eeuwe voor eene scheiding van Kerk en

Staat, voor welke *Europa* nu nog naauwelijks rijp begint te worden.

(69) Men zie WAGENAAR, *Vad. Hist.* D. IX bl. 338-341, 357-360, 460—466, D. XI bl. 364, S. STIJL, *Opkomst en Bloei der Ned.* bl. 636-638, 648-651, der eerste uitgave, YPEIJ en DERMOUT, D. I bl. 249-257, W. BROES, *de Kerk en de Staat in de Nederlanden en in Noord-Amerika*, D. I bl. 17, 18. De zachtmoedige FREDERIK HENDRIK was zoo toegevend jegens de Roomschen, dat men in *Frankrijk* dacht, dat hij hunne leer heimelijk was toegedaan, WAGEN. D. XI bl. 436. De op zich zelve reeds onbepaalde besluiten tegen de Roomschen van de Groote Vergadering in 1651 werden buitendien niet algemeen opgevolgd, YPEIJ en DERMOUT, D. II bl. 441-447.

(70) *Oudh. en Gest. van Gron.* bl. 96-99.

(71) Deze berekening steunt op eene proclamatie der Stads-Regering van den 30 van Wintermaand 1667, waarin uit een Latijnsch geschrift van vier Groninger Jezuïten wordt aangehaald, dat bij de Roomschgezinden in één jaar 107 kinderen gedoopt en 41 paren gehuwd zouden zijn. Nu komt het mij uit verschillende berekeningen voor, dat men hier de verhouding van de in één jaar in eene Roomsche gemeente gedoopten, waaronder vele kinderen behooren, die kort na de geboorte sterven, tot het geheel der gemeente ongeveer als 1 tot 25 kan stellen. 25 maal 107 geeft 2675. Het is waar, dat ik dit getal voor het Bisdom gerekend heb, terwijl de aanhaling in de proclamatie niet duidelijk opgeeft, of niet misschien alleen de Stad bedoeld zij. Doch behalve dat de Roomsche Schrijvers in 't gemeen van het voormalig Bisdom plegen te spreken, zou het

in geene verhouding staan met de getallen, die wij in het begin van de XVIIIe eeuw vinden. Zie Aant. 90.

(72) Ypeij en dermout, D. II *Aant.* bl. 294.

(73) De min gunstige wijze, waarop de Staten van dit Gewest reeds vroeger over de Roomschen dachten, blijkt uit hunne voorstellen ter Groote Vergadering in 1651. Zie wagenaar D. XII bl. 151—177.

(74) Bij Stads-besluiten van den 28 van Grasmaand 1665 en den 14 van Hooimaand 1666. Dit wachtgeld bragt over de *f* 4000 . 00 op.

(75) Zij deden vele eischen ten voordeele der Roomschgezinden, die deze natuurlijk voor hen moesten innemen, en rekenden er vrij sterk op, dat zij de belangen van hun geloof, boven die van hun Vaderland zouden stellen. d'Estrades, de Fransche Gezant in den *Haag*, om slechts dit voorbeeld te noemen, ried lodewijk XIV in 1672 aan, *Utrecht* aan te tasten, wijl die Stad, waarin meer dan 6000 Roomschen woonden, gemakkelijk voor hem te winnen was. Zie wagenaar, D. XIV bl. 35, 36.

(76) In *de gedenkwaerdigste voorvallen in en omtrent de Belegeringe der Stad Groningen, door den Keurvorst van Cöln, en den Bisschop van Munster* (de tweede druk, *Gron.* 1713), vind ik slechts tweemalen melding van de Roomschen. Bl. 11. »Woensdag den 17 dito (Julij). In »de morgenstont heeft de Vijand, van een Batterij omtrent »de Oosterweg, de Stad met vijf halve kartouwen sterk be»ginnen te beschieten; en heeft in een van de eerste schoo»ten ter neer gevelt de Gevel van het Huis de drie Konin-

» gen genaamt, staande in de Oosterstraat, waar veele Pa» pisten haar Goederen hadden gebragt, wanende (omdat » het een van haar principaalste Kerken was) allerveijligst te » zijn." Bl. 30, in een' onderschepten brief, uit het Bisschoppelijk leger naar den Franschen veldheer, *Duc de Luxembourg*, gezonden: geteekend *ce* $\frac{10}{20}$ *Aougst.* » Nostre » Canon fracassa cinq Batteries, et fist taire les autres: Cela » nous donna quelque rayon d' esperance, par ce qu'il pa» rut un grand estonnement dans la Ville, et qu'un Moyne, » qu'en est sorty, a dit, que les Catholiques vouloyent des » precautions, pour n'estre pas pillez, si on les prenoit » d' assaut."

In het verhaal van de belegering van *Groningen* bij P. VALCKENIER, *'t Verwerd Europa*, D. I bl. 781–797, wordt wel in het begin met een woord gesproken van *de gewaande Intelligentien en Creaturen* des vijands binnen de Stad, maar van de Roomschen geene melding gemaakt, dan in het berigt, dat de gevel van hunne kerk in de Oosterstraat werd nedergeschoten.

(77) Zie de *Wachtordening* van den 23 van Slagtmaand 1682. Art. 2.

(78) Dit verklaarden de algemeene Staten openlijk in 1687 aan de Gezanten der Roomsch-Katholijke Mogendheden. Zie WAGENAAR D. XV bl. 387.

(79) Zie WAGENAAR D. XV bl. 386, YPEIJ en DERMOUT D. II bl. 443, en *Aant.* bl. 293.

(80) U. EMMII *Vita Gul. Lud.* p. 236, 237.

(81) Verg., om geene anderen te noemen, BRUCHERUS, *Gesch.* bl. 356, 358.

(82) BRUCHERUS, *Gesch.* bl. 357, en T. D. WIARDA, *Ostfriesische Gesch.* D. III bl. 356, 357.

(83) Zie *der Jesuyten Negotiatie ofte Coophandel, in de Vereenigde Nederlanden*, *Leeuw.* 1616, over welk zeldzaam boekje men een berigt vindt bij den Heer J. SCHELTEMA, in het *Archief voor Kerk. Gesch.*, door KIST en ROYAARDS, D. III bl. 399–410.

(84) WAGENAAR, D. XV bl. 385–388.

(85) WAGENAAR, D. XIX bl. 80—84, en, behalve vele anderen, het onlangs uitgegeven werk van BROES, *de Kerk en de Staat in de Nederl.* D. I bl. 22-24. Eene soortgelijke scheiding tusschen Jezuïtische en Engelsche Katholijke Priesters dreigde in *Engeland* ten tijde van Koningin ELIZABETH te zullen plaats hebben, doch werd voorgekomen door Paus CLEMENS VIII. Zie SCHRÖCKH, *Kirchengesch. seit der Reform.* D. III bl. 624—626.

(86) WAGENAAR, D. XVIII bl. 229—232.

(87) K. PANSE, *Gesch. der Auswanderung der evangel. Salzburger*, *Leipz.* 1827, onlangs te dezer stede ook in het Nederduitsch uitgegeven. WAGENAAR, D. XIX bl. 67—70.

(88) Dit alles is mij uit de inzage van bekendmakingen en besluiten der Stads-Regering gebleken.

(89) Deze bijzonderheden zijn meerendeels geput uit de

Oudheden en Gestichten van Groningen, welker Schrijver en Vertaler beide Roomsch waren. Omtrent de Kerken in de Stad zie men bl. 95—100 en onze volgende Aant. Over die te *Uithuizen* bl. 375, 376; te *Oosterwierum* enz. bl. 456—459; te *Sappemeer* bl. 98, 460. Op de laatste plaats is echter eene drukfout ingeslopen; want, gelijk uit het oorspronkelijke Latijn (*Historia Episcopatuum*) blijkt, moet men voor 1507, als stichtingsjaar der kerk, 1705 lezen. Over de Roomschen in het Westerkwartier zie men bl. 173.

(90) Dit blijkt uit de Doopboeken der Roomsche kerken, die tegenwoordig op het Stadshuis berusten. Zij beginnen van de kerk in de oude Ebbingestraat met 1676.

Heerestraat	»	1678.
Carolieweg	»	1680.
Oosterstraat	»	1700.
Guldenstraat	»	1700.
Pausgang	»	1711.
A-Kerk	»	1719.

Vooraan zijn zij ten deele vrij wat versleten: doch een weinig verder goed bewaard. Het is onzeker, of zij ieder juist wel het oudste zijn, die er ooit bij elke kerk bestaan hebben. Althans in de Oosterstraat vonden wij reeds in 1672 (Aant. 76) eene Roomsche kerk. Doch misschien had men er toen nog geen doopboek.

Ik zal van ieder tiende jaar in de achttiende eeuw het getal der doopelingen opgeven, en het met 25 vermenigvuldigen (zie Aant. 71), opdat men eenigzins over de grootte der Roomsche bevolking moge kunnen oordeelen, en haar toenemende aanwas blijke.

In het jaar	zijn in de Roomsche kerken gedoopt	welk getal met 25 vermenigvuldigd uitmaakt
1701	62	1550
(*) { 1710 1711	46 71 } 117	2925 { 1462½ 1462½
1720	67	1675
1730	85	2125
(†) { 1740 1741	147 111 } 258	6450 { 3225 3225
(§) { 1749 1750	119 158 } 277	6925 { 3462½ 3462½
(*) { 1760 1761	120 134 } 254	6350 { 3175 3175
1770	95	2375
1780	110	2750
1790	119	2975
1800	159	3975

(*) Ik vat deze jaren zamen, dewijl in het eerste bijzonder *weinig* gedoopt zijn.

(†) Deze jaren zijn bijeengevoegd, dewijl er in het eerste bijzonder *veel* gedoopt zijn.

(§) Bij elkander gevoegd, dewijl in 1750 bijzonder *veel* zijn gedoopt.

Om de verhouding van de Roomschgezinde gemeente tot de overige bevolking te doen kennen, zal ik hier het bedrag der gedoopten en besnedenen in het eerste, middelste en laatste jaar der vorige eeuw uit de boeken, bij de Stad berustende, bijzetten.

Jaren.	HERVORMDEN.		Doopsgezinden.	Lutherschen.	Roomschen.	Israëlieten.	Totaal.
	Nederduitsche.	Walsche.					
1701	738	10		45	62	(Geene Aanteekening.)	855
1750	680	3	7	29	158		877
1800	693	6	16	45	159	7	926

De telling, voor den 1 van Louwmaand 1830 bewerkstelligd, leverde deze uitkomst:

Inwoners.	Protestanten.	Roomschen.	Israëlieten.	Totaal.
In huizen.	22994	4779	1011	28784
In schepen.	693	23		716
Militairen.	647	106	7	760
	24334	4908	1018	30260

Over de bevolking van *Groningen* in onderscheidene vroegere tijdperken zie men voorts FEITH, *Aant.* bl. 81–88.

(91) De eerste bij Raadsbesluit van den 3 van Bloeimaand 1790, genomen op een verzoek van de Voorstanders der Roomsche armen. De tweede bij Raadsbesluit van den 6 van Wintermaand 1794, gevallen op het verzoek van Voorstanders en Gecommitteerden uit de Roomsche gemeenten. — Het is niet noodig, al de volgende verzoeken in den tekst aangeduid, op te sommen. Alleen merk ik aan, dat het eerste request van den Aartspriester MEDDENS was geteekend den 26 van Zomermaand 1818.

(92) Het eerste Koninklijk Besluit is van 25 Oct. 1821 N°. 81, het tweede van 6 Mei 1829 N°. 114. Bij dit laatste werden tot leden der Commissie benoemd de Heeren Aartspriester B. MEDDENS, Mr. F. I. J. CREMERS, Wethouder, B. PAPING, Med. Dr., J. J. SORMANI en J. F. KOETS, Kooplieden. — In de vergadering van Heeren Curatoren der Hoogeschool van den 6 van Slagtmaand 1829 berigtte de Voorzitter, dat hij de Akademiekerk aan de Roomsch-Katholijke gemeente had overgegeven. De koperen kroonen, die op de Boekerij werden bewaard, kwamen der Commissie den 27 van Grasmaand 1831 in handen.

NASCHRIFT.

Bij bl. 61, 62 zou ik met vrucht hebben kunnen gebruiken, had ik hetzelve vroeger gekend, het *Onderzoek naar de Geestelijke Goederen in Friesland*, door den Hoogleeraar S. GRATAMA, *Harl.* 1796. De Schrijver toont aan, dat in *Friesland* niet de gezindte der Hervormden, maar de Souverein zich in het bezit der geestelijke goederen heeft gesteld, en het grootste gedeelte gebruikt, om er den oorlog uit goed te maken.

BX3070 .H71
Geschiedenis der Broederenkerk te
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00045 6006